

Өзбекстан Республикасы жоқары хэм орта арнаулы
билимлендириў министрлиги

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Педагогика факультетиниң «Музыкалык тәлим» қәнийгелигиниң
Магистратура бөлими

Қол жазба хуқуқында

Узақов Сәтбай

Үзиликсиз музыкалык тәлим-тарбия барысында педагог хэм оған
қойылатуғын талаплар.

5A141001(Музыкалык тәлим)

Музыкалык тәлим магистри дарежесин алыў ушын усынылған

ДИССЕРТАЦИЯ

Магистирлик диссертация Илимий басшы:
музыкалык тәлим кафедрасында _____ т.и.к.П.Палуаниязов.
көрип шығылды хэм қорғаўға
усынылды.

Кафедрабаслығы:

доц.К.Заретдинов

« _____ » 2009 жыл

Нөкис-2009

Кирисиу.....	3
1.Бап Үзиликсиз музыкалык тәлим-тәрбия барысында педагогика хәм оған қойылатуғын талаптар.....	7
1.1.Үзиликсиз музыкалык тәлимин раўажландырыўдын әхмийетли жоллары.....	12
1.2. Үзиликсиз музыка тәлими системасында узиликсизликти тәминлеў машқалалары.....	15
1.3 .Музыканың эстетик тәрбиядағы рөли.....	18
2.Бап Үзиликсиз тәлим системасында музыка пәнлерин оқытыўдың базы бир машқалалары.....	23
2.1 Жасларда эстетик тәрбияны қәлиплестириў жоллары.....	26
2.2 Музыка инсан руўхыйлығын қәлиплестириўши дерек.....	38
2.3 Музыка хәм руўхый тәрбия.....	46
2.4 Балаларда руўхый идеяны қәлиплестириўде музыка тәлиминиң әхмийети.....	61
Жуўмақлаў.....	76
Пайдаланған әдебиятлар.....	79

Теманың актуаллығы.

Музыкалық эстетика тәрбиясының фундаменти мектепке шекемги тәлим орынларында музыка шынығыуларынан баслайды. Музыканың эстетикалық тәрбиясы:

-музыка тарбиясы хар бир баланын акылый коринисин байытыуда акылый искерлигин кушейтау;

-коршаган дуньяга эстетик мунасебетте болыуын таминлеу, хар бир баланын омирге таярлыгына музыка искусствосынын байланыслылыган сездириу;

-эстетик тарбиянын калиплесиуи, доретиушилик билимлерин асырыуда оз еркинше уйрениуге харекет етиуге ийкемлилиги, музыкага укыплылыгы асырыуда да биринши эстетик сезимди оятыу;

- Музыканын хаме турин шолкемлестириуде (шынығыулар, кеуил ашар ойындар, байрам санелерде) мектепке таярланып атырган хар бир баланын хар тараптеме улыума дуньяга коз-карасын кенейтириу сияклы жанеде баска коплеп узыйпаларды оз ишине алады;

Музыкалык шынығыуларда балаларда музыкага мухаббат хам кызыгышылык эстетика тарбиясы тарбияланады, музыкалык тусиниклер кенейтириледи, музыка менен коршаган орталыктагы затларга, анна Уатанга, жанажан табиятка эстетик мунасебет, инсанларга хурмет, жаксылык сезгилери майданга келтириледи. Музыка тарбияшысы шынығыу пайытында балаларда музыкага деген хауес хам кызыгышылык оята алатугын усылларды табыуга умтылыуы керек. Музыка хар бир баланын руухыятына сезгилерине тасир корсетиуден тыскары музыка ыргаклары менен калбине кирип барады. Балаларды кууандырады, ойландырады, гоззаллыкка, жаксылыкка жетеклеп эстетиканын гоззал алемине алып киреди. Сол максетлерди амелге асырыу ушын балалар бакшаларында музыка шынығыуларына итибарды кушейтириу музыка тарбияшысынын алдына улкен узыйпаларды кояды. Келешек ауладты жетик, науқыран инсан етип тарбиялауда музыка тарбияшысынын роли жуда улкен болып табылады. Сабак барысында музыка тарбияшысы балаларга музыкалык кабилетлерин: хар турли характердеги музыкалар, жокары дауыслы ритмик, тембр хам динамика дауысларды айыра билиу активлик (аяк ойынга тусиудеги харекетлерди импровизациялау) кабилетлерди рауажландырыуга харекет кылыу хам хар тбир баллада музыкалык кабилетлерди осирюуге ерисиуден ибарат.

Балалар музыка искерлиги ишинде музыканы тынлау хам оны тусиниу жетекши искерлик болып есапланып музыка шыныгыуларындагы хар бир искерликке музыка тынлау огада байланыслы болып есапланады. Билеми алын алы музыка тынлап, сонынан оны тусиниуден басланады хам балалар руухиятына жаксы тасир корсетеди. Сонын ушын музыка тынлау музыка сабагында жетекли орынды ийелейди. Музыка тынлау барысында балалар музыканы суйип дыккат-итибар менен тынлауга шок, кууаныш гам намаларды, марш, аяк ойын хам хайиу косыкларын бир-биринен айыра билиуге адетлендириу керек болады. Косык айтыу барысында балаларга инсанды тасирлендиретугын етип косык айтыуга, тамакка куш салмастан сулыу дауыс пенен бир тегис айтыуга, музыка фразалары арасында дем алыуга, созлерди анык айтыуга, косыкты бир уакытта тенбе-тен баслау хам тамамлауга, косыктын ыргагын бузбай орташа балент хам орташа астелип пенен айтыуга, хар кыйлы темпларда айтыуга уйретиумиз керек.

Музыка тарбияшысы косыкты хар кыйлы жастагы балалар балалар ушын колай болган дипазонларда хор болып, биргелесип айтыуга, алдынгы уйренип алынган косыкларды еске тусириу хам айтыуга, косыктын туры хки надурис айтылыпатырганын нотага карамай, ятдан билиуге, дауыслардын балентлиги хам созылыуына карап бир-биринен айырып билиуге, сабак пайытында геудени туры тутып турыуга уйретиу керек. Косык айтыу балаларга ткегана эстетик зауык берместен, балким олардын еситиу кабилетин рауажландырыуга да жардем береди хам дем алыу жолларын рауажландырады. Косык айтыу хар бир Баланы озине тартыушы хар тареппеме пайдалы болып есапланады.

Музыкалык ритмик харекетлер дауамында болса улкен топарлардагы балаларды музыкалык хар кыйлы характерге, динамикасына регистрларга сай харекет кылыуга, отраша темпте тез ямаса асте темпке отиуге, харекетте метрди, метр пульсациясын хам кол шаппатлап туры пен апиуайы ритмик коринисте корсетиуге, харекетти еки болимли хам уш болимли формага хам музыка фразаларына мууапык рауиште озгертириуге уйретиу. Балаларды музыканын ыргакларына сай томендеги характерлерди аткарыуга, бир тегис женил журиуге, аякларын балент котерип тез жериуге, шеп аяклап сон он аяклар хаккелеп журиуге, колына зат услап турып зам хеш нарсе усламастан хар кыйлы харекетлер етиуге, ойындагы хар кыйлы образларды тасирли етип корсете алыуга уйретик керек.

Музыкалык тарбия дегенимиз - музыкалык онердин тасири аркалы баланын жеке басын калиплестириу, музыкалык интасын, укыбын, эстетикалык коз-карасын калиплестириу деген соз.

Бала музыканын хар турин озинин кабыллау озгешелигин, жасын есапка алганда гана ойдагыдай озлестиреди.

Музыкалык рауажлануу - баланын музыка исиндеги активлигинин натийжеси. Хар баланын хар тареплеме озинлик озгешелигинин маниси бар.

Музыка балага эстетикалык тарбия бериудин бирден-бир куралы. Эстетикалык тарбия балалардын гоззаллыкты кабыллап, сезиуи хам тусиниуи, жаксы менен жаманды айырып, коркемлик искерликтин хар турине кызыгыу, укыпшылыкларын рауажландырыуга багдарланган.

Теманын изертлениу дарезеси. Узиликсиз талим системасында музыка аркалы жасларды адеплилик эстетикасына тарбиялауда Каракалпак халкынын музыка мийрасларынын роли огада ахмийетли. Музыка-эстетикалык тарбиянын ен тийкаргы куралы болып есапланады.

Узиликсиз талим системасында музыка панлерин окытуу маселелери педагогика илиминин бир катар илимпазлары К.Мамиров, И.Кушаев, А.Кушаев, А.Норматовлар тарепинен изертленген. Илимий конференцияларда усы малеле догерегинде пикирлер жургизген.

Теманын максет хам узыйпалары. Миллий гарезсизлик идеология, биринши орында жасларда халыктын руухый мийрасларына болган сезимлерин оятуу, халыктын коп асирлик арзыу арманларын жузеге шыгарыу, келешекке бул мийрасларды илимий айланыска түсирип илимий дерек спатында калдырыу сонын менен бирге халыктын минталетине сай инсанды тарбиялау бизлердин алдымыздагы максет хам узыйпамызга киреди.

Изертлеудин илимий жаналыгы. Бизлердин пикиримизше, миллий гарезсизлик идеология тийкарында халык музыка доретпелери жанрларын аныклау, онын турмыстагы роли, тарийхый жоллары хаккында маглыумат, окыушыларга уйретиу, түсиндириу жоллврын аныклау.

Изертлеудин методлары: Педагогикалык анализ, баклау, анкета, сорау-жууап, саубетлесиу, педагогикалык эксперимент.

Изертлеудин метадологиялык тийкарлары Озбекстан Республикасынын констетуциясы, Озбекстан Республикасынын «Талим хаккындагы» нызамы, «Кадрлар

таярлаудын миллий дастури», Миллий гарезсизлик идеологиясы: тийкаргы тусиниклери, Озбекстан Республикасы президенти И.А.Каримовтын шыгармалары хам шыгып сойлеулери баян етилген темага байланыслы пикирлер, сондай-ак педагог алымлардын, музыка илимин изертлеушилердин адеплилик эстетикасы хаккындагы коз-караслары, музыка аркалы жасларды адеплилик эстетикасына тарбиялаудын теориялык жактан коз-караслар, илимий-педагогикалык дереклер.

Изертлеудин амелий ахмийети. Бул магистрлик диссертациядагы билдирилген илимий пикирлер каракалпакстаннын билимлендириу тарауына, тарбия орынларына оз тасирин тийгизеди деп ойлаймыз. Педагогиканын ен бир машкалалы тареплеринин бирин шешеди деп түсинемиз. Бул материяллар хам илимий коз караслар улыума билим беретугын орта мектептерде, музыка мектептеринде, колледжлерде, жокары окуу орынлары Нокис Мамлекетлик Педагогикалык Институты, Каракалпак Мамлекетлик Университетинин музыка болимлери ушын лекция текстлери спатында пайдаланыуга болады деп ойлаймыз.

Натийжелердин апрабациясы. Диссертация 2009-жылы Педагогика факультетинин Музыкалык талим кафедрасынын талыклауынан отти.

Диссертация тийкарында баспадан шыккан илимий макалалар дизими:

1.Бап Узиликсиз музыкалык талим-тарбия барысында педагогика хэм оған қойылатуғын талаплар.

Узиликсиз талим-тарбия, тийкарынан балалар бақшасынан баслап қәнийгелигин жетистириу курстарында оқыу менен тамамланады. Инсанның кәмильге келиуинде хәр бир дауир оғада әхмийетке ийе болған халда жокары оқыу орынларында оқыу дәуири, талабалардың белгили бир кәсипке профессиональ дарежеде жөнелтирилиуи айрықша әхмийетке ийе. Жокары окуу орынлары жокары дарежели бакалавр хам магистрларды таярлайды. Олар оз наубетинде жас ауладты камалга келтириуши тийкаргы фегура болып есапланады.

Инсан педагог илимпазлардын айтыуынша, биоижтимойи жанзат болып онын ижтимой мохиятини билим пайда етеди. Хаме панлер сияклы музыкалык талимнин де озине тан специфик билимлер шенбери бар болып, талабалар окуу барысында оз имканиятынан келип шыгып, куши жеткенше билим запасларын саклайды.

Музыка пани бойынша сабак бериуши педагоглардын хазирги кундеги тийцкаргы уазыйпасы хаккында пикир журитер екен, Президентимиз И.А.Каримов озинин «Юксак маънавият-енгилмас куч» шыгармасында айрықша атап отеди: «...Егер инсаннын кулагы

женил-желпи намаларга уйренип калса, бара-бара онын коркемлик дарежеси, музыка маданияты пасейип кетиуи, онынруўхый адеми калбеки тусиниклер ийелеп алыуыда хеш гап емес. Акыр-акыбетте бундай Адам «Шашмаком» сияклы миллий мирасымыздын бийбаха дурданаларын да Моцарт, Бетховен, Бах хам Чайковский сияклы дунья тан алган уллы композиторлардын шыгармаларын да кабыл етиуи кыйын болады...Музыкалык талимди жанеде рауажландыруу маселелери огада ахмийетли орынды ийелейди».¹

Окытыушы педагог шахстын тусиниги хам спатлары хар бир заман талапларынан келип шыккан халда педагогга койылатугын талаплар барган сайын жетилистирилип, курамаласып барабереди.

Узликсиз талим барысын амелге асырыуда педагоглардын социаллык спатлары кандай болууы керек деген сораудын койылыуы табий хал.

Бунда биз биринши наубетте ата-бабаларымыздын пикирлерин, акыл-насиятларын есапка алыуымыз зарур.

Тийкарынан эйемги турик жеринде, Хорезмде жузеге келген Зардуштийлардын мукаддес китабы Авестода мынадай делинеди: «Муаллим-кохинларнинг бурчлари билимли..... яхши ёманни ажратадиган килиб тарбиялаш ват угри йўлга хидоят этишдир». «Ношуд, ёман муаллим укувчи калбидан хунармандчиликни йукатар экан, эй Яздан, ёман устоздан узингни асра»² -деп жазады.

Окытыушынын жууапкершилиги хам уазыйпасы хаккында уллы алым Ибин Сино томендегилерди талап кояды.

- Балалар менен саубетлесиуде басык, салмаклы болуу;
- берилетугын билимди талабалар кандай кандай озлестирип бериуде амелиятшыга итибар бериу;
- талимде харкыйлы усыл хам турлерден пайдаланыу;
- талабалардын еслеу кабилети, билимлерин ийелеу кабилети, интасын билиу;
- панге кызыктыра билиу;
- берилген билимлердин ен ахмийетлисин ажратып окытуу;
- билимлерди талабалардын жасы, акылый жетик дарежесине сай рауиште бериу;
- хар бир создин балалар сезгилерин оята билиу жарежесинде болууга ерисиу зарур.¹

¹ И.А.Каримов «Юксак маънавият-енгилмас куч»

² Мамиров.К Узлуксиз мусикий таълим-тарбия жараёнинда педагог ва унга куйиладиган талаблар. «Узлксиз иаълим тизимида мусикий фанларни укутиш масалалари» Республикалик илмий Амалий анжумани материаллари Тошкент 2009 йил

¹ Зиёмухаммедов.Б. «Педагогика» Т. Турон-Икбол. 2006 йил. 59 бет

Педагог илимпаз Б.Зиямухаммедов озинин «Педагогика» кітабында Шығыс алымлары хам Батыс педагогларынын пикиринен келип шыгып оқытыушынын социаллык спатлары хаккында томендеги пикирге келеди:

1. Педагог-бул ози оқытатунын панин жамийет омириндеги орны, тарийхы, тийкаргы тусиник, нызам кагыйдаларын жаксы билип алыуын, педагогиканын хам оз панин теориялык тийкарларын ягный дидактиканы пухта билип алыуы зарур. «Улыума педагогика» хам «Жеке педагогика» да берилген билимлерин оз омири хам амелиятына жумсай алыуы керек. Сабак бериу хам тарбия бериудин кориниси хам усылларын жаксы ийелеген болууы хам оны амелиятта коллай алыуы лазым.

2. Оз пани бойынша терен билимге ийе болууы, талабаларга берилетугын билимлерин кызыклы етип баян ете алыу керек.

3. Философиядан терен билимге ийе болууы шарт. Философия билим барысынын, ягныйгнесоологиянын, австракт ойлаудын методологиялык тийкары есапланады. Билимнин пухта болууы ушын 5-7 марте такарарлау, карака-карсылыклар хам баскалыр хаккында ой жугирте алыуы керек болады.

4. Тарбияланыушынынжасына сай рауажланыуы анатомик, физиологик хам психологик калиплесиун жаксы билиулері керек.

5. Халкымыздын урип адетлери, миллий мийрасларымызды терен билиу хам оны текгана класста емес балки жамийет ишинде де Кен турде тусиндире алыуы керек. Усы орында устаз-шакирт дастурлерин заманагой туринен кен пайдаланыу талап етиледі.

Музыка оқытыушысы оз касибинин маманы болып калиплесиуи-биринши наубетте жокарда санап отилген баскышларды озинде жамлестириуден басланады.

Бирак сонны айрыкша атап отиу керек, музыка касиби айрыкша кабилетти хам таланты талап етеди. Ол тек гана оқытыушы емес балки ол музыкант санаткар да болууы керек. Бул еки каналды бирлестириу ушын огада улкен онер хам мийнетти талап етеди. Жокары оқыу орынлары музыка педагоглары талабаларына тек гана оз панин тийкарларынан билим берипгана коймай оларды келешекте ийелейтунын касибине, ягный музыка оқытыушысы касибине де таярлап бериулері зарур.

Музыка оқытыушысына койылатугын талаптар жокары оқыу орынларында оқытылатугын хаме панлердин комплекснен келип шыгуу керек. Болажак музыка оқытыушысына койылатугын маманлык талаптар томендеги билимлерди калиплестириу талап етиледі:

-Жағымлы хам Еркін хауазда косык айта алыу, академиялық косыкшылық хам миллий косыкшылық усылларынан пайдалана алыу;

-оқышыларга косык уйретиу, жеке халда музыка аспабында шертип музыка тынлата алыу ушын колай болган каракалпак саз аспабларнан биринде шерте алыу;

-Музыка теориясынан пухта билимге ийе болыуы, «Устаз-шакирт» дастурлерин дауам еттириу, жырау-баксылардын намаларын нота жазыуы тийкарында-профессиональ таризде алып барыу;

-дирижерлык элементлери аркалы оз оқытыушыларынын баскарып бараалатунын болыуы;

-сольфеджио элементлеринен хабардар болыу, нота бойынша окый алыу хам шерте алыу тажирийбелерине ийе болыу;

-хор хам ансамбль тажирийбелеринен хабардар болыу хам оларды баскара алыу;

-сабак бериу методикасынан пухта билим хам тажирийбелерге ийе болыу;

-илимий изертлеу жумыслары менен шугылланыу тажирийбелерине ийе болыу;

-педагогикалык сезгирликке ийе болыу;

-педагогикалык саубетлесуу откере билиу;

-шолкемлестириу окыуга ийе болыу.

Сонны айрыкша атау керек, музыка оқытыушысынын илимий дарежеси текгана улыума орта талим оқышылары ямаса орта касип бериуши колледжлер оқышыларынын билим дарежесинен еки-уш есе пухтарак болыуын есапка алган халда оларга берилетугын билим де кенрек хам пухтарак болыуы керек.

Бунун ушын саз аспабы аткарыушылығы, фортепиано ямаса миллий саз аспабларында ойнау, Вокал конликепелерин хам халык косыкшылығы жолларын уйретиуши хам ахмийетли болган дирижерлык элементлеринен терен билим алыулары ушын бул паннен сабаклар жеке халда алып барылыуы талап етиледи.

Умытпаумыз керек музыка оқытыушысы текгана оз жумыс жайында оз касибинин маманы болыпгана коймастан, хазирги уакытта Кен жамийетшилик арасында да жетекшилик корсетеалатунын жетик канийге де болыуы, шет ел маманлары менендн тен басекелесеалатунын канкурент болыулары керек.

1.1.Узиликсиз музыкалык талимин рауажландырудун ахмийетли жоллары

Республикамыздын барлык тарауларында алыпбарылыпатырган рауажланыулар талим системасында да озинин натыйжесин берип басламакта. Булардын натыйжесинде «Кадрларды таярлаудун миллий дастурлери», «Талим хаккындагы» нызам МТС сияклы бир катар хужжетлер кабыл етилди. Системаны рауажландыруу барысында Жана педагогикалык хам ахбороттехнологияларынан пайдаланыу ахмийетли бууун спатында белгиленди хам барлык билимлендириу орынларында ЖПТ (Жана педагогикалык технология) ларын панлер бойынша кен ен жайдырууга кирисилди. Буган коре окытуу барысын педагогикалык технологиялар, коргизбели кураллар, таркатпа материяллар, техникалык асбап ускенелер аркалы, машкалала модели дастурлестирилген, индивидуал, искерлик, рауажландыруушы талим технологияларына ажратып корсетилген. Жокарда келтирилгендей окытуу методларынан, коргизбели кураллар хам техникалык асбап ускенелерден пайдаланыудун ахмийети, турлери хам оны колланыу усыллары устинде пикир журитемиз. Хаммемизге малим болганындай, сабакларды коргизбели кураллар хам техникалык асбап ускенелер аркалы откериу окыушылар кызыгышылыгын хам сол аркалы паннин натыйжели болыуун асырады. К.Д.Ушинский бул принципке итибар берип, мынадай дейди: «Коргизбелилик сондай принцип болып, онда окыушы ойлауга хам созлерге емес, балки балалар емин-еркин ой жугиртиуиндеги анык образларга тийкарланады». Олардын томендегитурлери бар:

1. Иллюстрация методы- билимлерди ауызеки баянете турып, сууретлер, сызылмалар, таблицалар, доскадагы нота жазыуларына балалардын дыккатын тартыу.

2. Демонстрация методы- видеокасеталар, дисклар, теливизион корсетулерден пайдаланып, темага тийисли хар кыйлы коринислерди корсетуу.

3. Табий коргизбе- затлардын оз придмети, харкыйлы музыкалык асбаплар жардеминде шертиу аркалы сабакты алып барыу.

Тийкарынан музыка маданияты сабакларын беккемлеубе коргизбели кураллар хам техник ускенелерден пайдаланыудун ахмийети огада улкен болып есапланады. Музыка маданияты сабагында амелге асырылатугын тийкаргы искерликтин хар бирин коргизбели кураллар хам техник асбап ускенелер жардеминде амелге асыруу зарур. Мысалы, окыушылар музыка сауатын уйрениуде нота белгилери хам олардын нота жазыуындагы узыйпаларын тезрек озлестирип алыулары ушын окыушыларга нота белгилери жазылган

плакатларды корсетип, ол белгилер хаккында пикир журитилсе, окуышылар нота белгилери коринисин кориулери аркалы оларды есте саклап калады. Егер усы белгилер катнасында жазылган нама ямаса косык нота жазыуынан мысаллар корсетилсе хам сонын менен бирге магнит лентасына жазылган усы нама ямаса косык намалары еситтирилсе окуышылар музыка сауаты материялларын хар тареплеме пухта озлестириуге ерисиледи. Музыка тынлауды шолкемлестириуде кобинесе тынланатугын музыка шыгармаларынын мазмунына тийисли сууретлер, сондай-ак автор композиторлардын портиретин корсетиу мумкин. Техника ускенелери, иагнитофон ямаса компакт дискалардан пайдаланыу ушын молшерленген аппаратлардан пайдаланыу зарур. Мумкиншилиги болса видео жазыулардан да пайдаланыу музыка тынлау хам оны озине кабыл етиу дарежесин белгили бир дарежеде амелге асырылады. Музыка маданияты сабагында озбек хам каракалпак композиторларынын косык хам намалары, рус хам шет ел композиторларынын шыгармалары, 4-7-классларда болса, тийкарынан каракалпак миллий фолклор хам халык косыкшылыгынан, халык намаларына сай шыгармалар улгилеринен, музыка жанырларынан, дастанлар хамде сахна шыгармаларынан узиндирер уйрениледи. Бул шыгармаларды злестириуде окуышылар оз окытыушыларынын жанлы аткарылыуы менен бир катарда музыка шыгармаларынын жокары дарежедеги хакыйкый аткарылыуында тынлау, сахна шыгармалары менен танысууы назерде тутылган сабакларда музыка аткарылыушылыгы менен биргеликте сахна харекетлеринде виде коринислерденде танысуулары огада пайдалшы болып есапланады.

Деген менен копшилик мектептерде бундай техникалык ускенелерди ушратыу машкала болып турыпты. Белгили жуда коп окытыушылар дастур хам сабаклыкларда корсетилген музыка шыгармаларынын нота жазыуына да, аудио жазыуына да ийе болмаганлактары себепли озлеринин имканиятлары догерегинде музыка шыгармалары танлап оларды тийкарынан оз аткарыушылыгында тынлатпакталар. Тийкарынана жамаатлик аткарыу (хор, ансамбль, оркастр хам баска) аткарылыуына молшерленген шыгармаларды тынлау машкала болып турганлагы хаммеге малим. Улыума коплеген педагог хам илимпазлар коргизбели кураллар техникалык асбап ускенелер сабакта пайдаланыудын натийжели болатугынлаган айтып откен болсада бул ускенелерден сабакта пайдаланыудын жетерли имканият жоклыгын улыума билим беретугын мектептер хаттеки музыка педагогикалык колледжлерде, жокары окуу орынларында да кориу мумкин. Мине усыларпды есапка алып коргизбели кураллар хам техник ускенелерден унемли пайдаланыу туры жолга койылса, окуышылар мушыка саз аспабын, олардын

дауыслары, тембрин, косык хам намаларга сай коркем корсетиулер, хам сабак пенен байланыслы баскада материалларды пухта озлестириу аркалы музыка маданиятына ийе болады. Бул машкалалардын шешимин табыу ушын алды менен халык билимлендириу басшылары, ата-аналар кенеси хам спонсыр мекемелер басшылары бирлесип, мектептин моддий базасын беккемлеу шараларын кориулери зарур. Бундай халда окуышылардын музыкалык-эстетикалык талгамы, олардын жас хам индивидула сезгилерине сай каракалпак халык музыкасы, композиторлардын жокары коркем шыгармалары емес, балки музыканын логикалык мазмуны сайыз омири кыска косыклар тийкарында калиплесиуи мумкин.

1.2. Узиликсиз музыка талими системасында узиликсизликти талинлеу машкалалары

Инсаннын миллети, келип шыгысы, тили хам баскада тараплеринен каттий назер онын кеулине жол табып, сезгилери, кеуил кейпияты хам руухый халатына хош хауаз, сеслер тийкарында коркем обраслар аркалы кушли эмоцианал тасир корсетип, кеулинен шыга алатугын зор тарбия куралының бири- музыка искусствосы болып есапланады. Сонын ушын музыка талими хам тарбиясына жууапкершилик пенен жантасып, оган айрыкша итибар бериу керек.

Музыка талими хам тарбиясын жанеде рауажландырыу барысында Президентимиз И.Каримовтын ислеп атырган гамкорлыклары хам мемизге белгили.

Кейинги гарезсизлик жылларында бул тараудабир канша жемисли озгерислер болды.Хазирги кунде барлык музыка окуу журтлары хам улыума музыка талими ушын миллий тийкардагы Жана дастурлер, Мамлекетлик талим стандартлары, сабаклык хам окуу уолланбалары баспадан шыгарылган.

Талимнин барлык турлери хам баскышларындагы айырым машкалаларды шешиуге каратылган Озбекстан Республикасы Жокары хам орта талим министрлиги, Озбекстан Республикасы Халык билимлендириу министрлигинин 2008 жылы 30 апрел №117/18 коспа карары барлык панлер катарында узиликсиз музыка талимндеги узиликсизликти талинлеу машкалаларын шешиу шараларын да белгиледи. Музыка талиминин баска, тийкарынан анык панлерден паркы сонда, онын музыка тийкары билимлеринен коре, амелий сабак устинрек турады. Буны арнаулы музыка талими, билимин алмастан хауескерлик догерегиндеги талими аркалы ел назерине тускен косыкшылар мысалында

да кориу мумкин. Лекин музыка касибин ийелеп алыу ушын хазирги дауирде онын жаратылыу нызамы, тури, мазмуны, жанры, жазылыуы, аткарыу усылы, тури хам усылы хаккындагы билими, конликпе хам амелиятка ийе болууы зарур.

Музыкада тийкарынан вокал хам саз аспабында аткарыушылыктан ибарат. Саз аспабы кобинше вокал музыкасына аккомпониментлик етиу менен бирге, айрыкша музыка аспабы шыгармалары спатында да коринеди. Вокал музыкасынын айырым «акапелла» сияклы улгилериде бар, олар саз аспабысыз аткарылады.

Булардын хаммеси даслеп улыума, кейинала касипке умтылганлыгы арнаулы музыка окуу орынларында талими хам тарбия алыуларын назерде тутатугын болсак, узиликсиз музыка талими системасында узиликсизликти таминлеу аркалы тарау спаты хам натийжелилигин асырудун тийкаргы ахмийети айкын коринип турады.

Музыка талиминде вокал хам саз аспабы аткарыушылыгы тарауы мектеплерине шекемги тарбия орнынан баслап, ЖООнын магистратура баскышына шекем дауам етеди. Бул шартли 6 баскыштын хар биринде окуушы-жаслардын жасы хам индивидуал жарежесин есапка алган халда жумыс турлеринен максети, мазмуны, зарурий билим хам коникпелер, техник хам коркем репертура хамде аткарыуды бахалау турлери танланады. Хар бир наубеттеги баскышта жумыстын жана турлери ашылып, рауажландырылып барылыуы зарур.

Мысалы саз аспабы талими талаплары бойынша музыка мектебинен баслап ЖООнын магистратура баскышына шекем саз аспабында хар кыйлы курамалы каракалпак, озбек хам шет ел композиторларынын шыгармалары хам миллий музыка мийраслары аткарылады.

Биз окуу дастурлери хам реал талими талапларын кыскаша болип коремиз.

1. Мектепке шекемши тарбия (кызыгыушылыктын басланыуы) –саз аспабынын дауысын, сестин еситиу, оларды кориу, сууретлерин кориу, олардын дауысларын бир-биринен айырмашылыгын сезиу, олардын дауыс шыгарыу, ойыншык саз аспабларында ойнау, шертиу, имитация етиу.

2. Улыума билим беретугын мектеплерде (стихиялы умтылыулар)-сабакта саз аспабы сууретлерин хам озин кориу, дауысын еситиу, аспаблардын коринисине карап сестинен таныу, оларда шертиуди уирене баслау, класстан тыс догереклерде шертиу шыныгыуларын ислеу.

3. Балалар музыка коркем-онер мектеплери хам доретиушилик уйлеринде (системалы тийкарлар)- саз аспаплары менен жакыннан танысуу, оны туры услау, сестин

шығару, аппликатураны үйрену, сап интонация, штрихларды үйрену, гаммалар, этюдлар, апиуайы намалар шериту, атқару коникпелерин озлестириу хам курамалы да намалар шеритуге харекет етиу.

4. Музыка колледжи, лицей (касипке бағдарлау)- саз аспапларын үйрену, сазлау, кеминде 4 белгиге шекемги гаммаларды ойнау, этюд хам бир канша курамалы шығармаларды шертиу, шығармалар ШАКЛИ, жанрларын аныклау хамде нотага карап шертиу.

5. Жокары окуу орнында (касиптин шолкемлесиуи, калиплесиуи)- саз аспабын толық озлестириу хар кыйлы тонлыкларда гамма, этюд хам ири колемдеги шығармаларды шерте алыу, шығармаларлы талыклау, динамикасы, транспозицияда шертиу, концертлерде катнасыу.

6. Жокары музыкалык талим магистратурада (касиптин жокарлауы)- саз аспабын хам музыка сауатын толық озлестириу, колледж хам бакалабрият репертуарларын билиу, репертуар, дастур хам баскада адебиятларды талыклай билиу, саз аспабы хам ансамбль, оркестр менен шертип билиу, саз аспабында шертиудин методикасын үйрену.

Улыума алганда колледж хам жокары окуу орнларына арнаулы музыка таярлыгына ийе болган окуушыларды кабыллау, окуу реже хам дастурлер курамаластырылса талим системасында узиликсизлик таминленген болады.

1.3.Музыканың эстетик тәрбиядағы роли

Музыкалык-эстетикалык тәрбияның қәлиплесиуи хәм раўажланыуы халықтың мың әсирлик тарийхы менен тығыз байланыслы. Басқа халықлар сияқлы қарақалпақ халқының өз мәдениаты, искусствосы, сийсий-экономикалык тарийхы, географиялык жайласыуы, руўхый мәдениаты, өзине тән жасаў-жағдайлары, халықтың қолланбалы өнери, халық қосықлары хәм намалары, үрип-әдетлери, халықтың жаслары тәрбиясындағы көз-қарас пикирлери бар .

Қарақалпақ халқының мәдениатына турмыс-тиршилигине үрипи-әдет дәстурлер халық өмирине тенең кирип барды. Үрип-әдет дәстурлердиң эмоциялык-психологиялык мазмуны хәм оның инсаният сезимине тәсир жасауы, халықтың турмыс тиршилигине, бала тәрбиясына актив араласып, адамлардың санасына көплеген ғайры тәбий сезимлерди енгизеди.

Сонлықтанда халық дәретпесиниң усындай түри халықтың үрип-әдет дәстүрлер менен ойын-заўқылары хәм тағы басқда үйлесимли түрлери жузеге келди. Ал оның көплеген элементлери халықтың өмиринде болғанлығы менен, оның хәзирги өзимиз билген дәрежедеги түри болған деўмизге болмайды. Себеби айрым элементлерин өзегртилген ямаса умытлып жоғалып кеткен де болыўы мүмкин. Демек қарақалпақ халқының руўхый байлығы мәденияты жетерли дәрежеде сақланып қалды хәм хәзирги ғәресизлик дәўиринде оны елде раўажландырыўға бел байламақта.

XX әсирдиң басларындағы жәмийетлик аўдарспақларға дейнги дәўирлердеги халықтың шабылыўы нәтижесинде айрымларының басқа тәриплерге көшиўлери нәтийжесинде мәденияты, олардың музыка искусствосы жоғалды деўге болмайды. Керисинши, халық қыйналған уақытларында өзлериниң ишки кеширмелерин музыка, қосық арқалы шығаратуғын болған. Сонлықтанда қарақалпақ халқында «Орманбет бий толғаўы», «Бозатаў» хәм басқда тарийхый жырлар, қосықлары пайда бола баслады. Мине усындай өзгерислер себебинен аўыз еки-поэтикалық дәретпе, халықтың музыкасының азда болса кобейиуне себеп болды.

Сондай-ақ күнделикли мийнет етиўи нәтийжесинде қарақалпақ халқы өзиниң қолланбалы өнерин раўажландырып отырды. Талғам менен талапқа сайкес олар руўдың, семияның жеке шахстың сезимлери қанатландырыў ушын хәр қыйлы өнерлерди пайда ете баслады. Әсиресе қарақалпақ халқы мал шарўашылығы, жер егиси улыўма аграр мәмлекетке айлана баслады, сондай-ақ усташылық соның ишинде дуўтар соғыў кәсиби раўажланды. Нағыс салыў өнери қарақалпақларда қолланбалы өнердиң кең таралған түри болып есапланады. Сонда-ақ кийим-кешеклерге нағыс тигиу, зергерлик буйымларды нағыслаў, дуўтарға нағыс салыў, өнерлери раўажланды.

Қарақалпақ халқы турмыслық затларының бәри әлуан түрли нағыслары менен безеген. Олардың техникасы барынша раўажландырылып кийзге хәр түрли нағыс басыў, қурақ, тан мазайкалық безеў, нағыстың басқда түрлерин раўажландырды.

Бул искусстваның көп қырлы мативлери халықтың қоршаған тәбиятқа, болмысқа деген эстетикалық көз-қарасын қәлиплестиреди. Соның ишинде музыка тараўында өзине тән эмпровизаторлық тәжирбейсине келешек әўладқа музыкалық-эстетикалық тәрбия бериўдиң өз алдына үрип-әдет дәстүри болған. Оларға жергеликли халықтың дәретийшилиқ тәжирбийбеси, қағыйдалары, халықтың минталетети хәм принциплери хәр дайым өз сәўлелниўин тәрбияда тапқан. Қарақалпақ халық сиясий-экономикалық тарийхый географиялық жағдайларның, халықтың тәрбия мәселеси, атап айтқанда

музыкалық эстетикалық тәрбия бериўге деген өзине тән талпларды қәлиплестиреди. Тарийхый этнографиялық материаллар менен халықтың аўыз-еки дәретпелерин изертлеў, усы машқала жөниндеги педагогикалық қоз-қараслар менен менен танысыў хәм қарақалпақ халқының семьядағы бала тәрбиясында халық дәстүрлерин пайдаланыў балаларда мийнетке, қосық-музыкаға, сазға, халықтың қолланбалы буйымларын соғыўға жаслайнақ үйретиў кереклигин талап еткен.

Халық педагогикасынад семья ишиндеги қатнасықлардың ишинде, бириншиден балаларға деген сүйиспеншилиқ, екиншиден белгили бир дәрежеде балаларды батырлыққа, ерликке, өз елин сүйиўеге тәрбиялаў орын алады. Ата-аналарды, үлкенлерди сыйлаў, туўысқанлық байланысларды терең хұрмет ететуғын үрип-әдет дәстүрлер үлкен орынды ийелеген.

Сонлықтанда тәрбиядағы бул дәстүрлер халық педагогикасының негизи қурайды. Басқа халықлар сияқлы қарақалпақ халқының да халық педагогикасында келешек әўладқа музыкалық-эстетикалық тәрбия бериўдин тийкарында халық қосықлары хам намалары импровизаторлық жолы менен қәлиплескен деген жуўмақ шығарыўға болады.

Маселен қарақалпақ халқының педагогикасында музыкалық эстетикалық тәрбияда үлкенлердин, ата-аналардың ислерин үлги етиў, тәрбиядағы Уят, ар-намыс сияқлы пәзийлетлеринен кең пайдаланыў, үйретиў, көтермелеў, жазалаў, мақуллаў сияқлы жоллары менен әмелге асырып отырған. Балаларды жаслайынан мийнет етиўге, үйрете отырып ата-аналар олардың тек өзи ушын ғана емес, ел халық ушын, ел ийилиги ушын мийнет етиўге, мийнет арқалы қуўанышқа болатуғынлығын үйретиў керек.

Қарақалпақ халық педагогикасында және балалар менен жасларда музыкалық-эстетикалық тәрбия бериўдин күнделикли практикасында дәстүрий тәрбия қолланылып келинбекте. Бул-балаларда ғамқорлықты, адамларға жумсақ қатнас жасаўды, оларда адамгершиликли сезимлерди оятыў, мараллық жақтан қоллап қуўатлаў, өзине деген исенимди күшейтиў пәзийлетлеринде жузеге келтиреди. Қарақалпақ халқының педагогикасында болмысқа эстетикалық көз-қарасты, эстетикалық талғамды қәлиплестириў, жасларды бай әдебий хәм музыкалық мәдениетқа таратыў куралары оғада көп. Халықтың аўыз еки дәретпесиниң хәр қыйлы жанрлары да халықтың үрип-әдет дәстүрлери, семьяның ишки қарым-қатнастары хам де халықтың, дәстүрий ойын-заўықлар буган далил болады.

Семья-бул балаларды тәрбиялайтуғын ең биринши дерек, бул жерде өмирдің биринши кәдеми қойылады, дүньяға-көз-қарасы қәлиплеседи, музыканы биринши болып тыңлайды²².

Семьяда балаға музыкалық-эстетикалық тәрбия бериў ушын қарақалпақ халқында әсирлер бойы хар қыйлы тажирийбелер қәлиплесип келген. Бунда туысқанлық байланыслардың бирлиги, ата-ананы сыйлаў парзы анаға хұрмет пенен қараў, үлкенлерди хұрметлеў, қартайғанда ата-аналардың балалары менен жасаўы, генже баланың ямаса жалғыз улдың ата-ана алдындағы жуўапкершилиги, сондайқ устазға хұрмет пенен қараў, х.т.б. усы сияқлы көплеген үрип-әдет дәстүрлер менен байланыслы түрде қәлиплесип келген. Буның хәммеси жеке шахстың минез-қулқын жәмийеттеги өз-ара қарым-қатнаслардың эстетикалық мәдениятын қәлиплестириў нызамы болып табылады. Сонлықтанда бир қатар жағдайларда бир қатар жағдайларда бул семьялық дәстүрлер музыкалық-эстетикалық тәрбия белгили бир машқалаларын шешиўди жеңилестиреди. Сондай-ақ хурметке ылайық адамлардың жақсы пазийлетлери жас балаға өтиун тамийинлеу ушын олардың сарқытынан аўыз тийиўди дәстүр етеди. Мәселен жас балаларға белгили сазендениң, қосықшының, жыраўдың, бақсының, шешен адамның, сарқытынан бериў, таңлайына түпириў, сияқлы хәр қыйлы ырымлар халық өмириенен орын алған. Сонлықтанда ”Таңлайына түпкирип койгандайт “ деген нақыл усыдан келип шыққан.

. Сондай-ақ нәресте туўылғанда оның киндигин кесиў хәм сол киндик кесетугын анасын алдынала белгилеп отырған. Мәселен киндик ана (шешси) қосықшы ямаса сазенде яки усындай өнерге қызығыўшы болса, сес қәсийетлери балағада өтеди деп түсинген. Даўысы зор қосықшы болады, бармағы узын-сазенде болады деген нақыл буның айқын дәлили болады.

2.Бап. Узиликсиз тәлим системасында музыка пәнлерин оқытыудың базы бир машқалалары

---

²² Хасанов.А.Ш Нравственно-эстетическое воспитание молодежи средствами музыка.Т. «ФАН» 1985, 46.с.

Озбекистан Республикасынын «Талим хаккындагы» Нызам хам «Кадрларды таярлаудын миллий дастурлери» тийкарында ислеп шыгылган Мамлекетлик талим стандарты барлык панлер катары музыка панин окытуга да малим дарежеде талаплар койды. Мамлекетлик талим стандарты талаплары тийкарында, даслеп талим системасынын тийкаргы бууынларынан бири болган улыума талим мектеплеринде окытылатугын «Музыка маданияты» сабаклыгы ушын арнаулы улги дастурлер ислеп шыгылды хам амелге енгизилди. Хазирги дауирде музыка панлнрин окытуу барысында талим системасынын барлык бууынлары ушын Маслекетлик талим стандарты талаплары хам улги окыу дастурлери тийкарында окытуу жолында бир канша машкалалар топланып калган. Бул машкаланы шешиу хам маселени тууры жолга койуу ушын биргана музыка пани окытуушысынын имканияты жетиспейди. Даслеп соны айтыу керек «Талим хаккындагы»

Нызам барлык панлердин узиликсиз талим ситемасын баскышлары (мектепек шекемги талим, улыума билим беретугын талим, орта арнаулы билим белиу, жокары талим хам оннан сонгы талим) де оз тарауы бойынша хар дайым хам узиликсиз турдеокаытылуу назерде тутылады. Бул «Талим хаккындагы» нызам талапларына тууры келеди хам бир катар машкалалар туудырмакта. Машкалалардын бириншиси соннан ибарат болып, хар бир бала жасау хам талим алыу барысында кандайда бир панге ямаса тарауга кызыгып барады. Сол тийкарда мектепке шекемги тарбия маселелери хамде улыума билим беретугын мектеплерде окытылатугын музыка шыныгыулары хам сабаклары балалардын белгили бир топарын усы тарауга кызыктырады. Олардын келешекте музыка илмий хам доретиушилик тарауы канийгеси болыуна кызыгыушылыгын арттырады. Солай екен балаларды оз кызыгыушылыгына тийкарланып танлау, коллап кууатлау хам келешекте усы тарауда билимлерин асырыулары ушын керекли шарт-шарайыт жаратып бериу шарт. Улыума билим беретугын мектеплер 7-класста музыка панлерин окытуудын токтатылыуы сол тарауга кызыгыушы балалардын тарау бойынша илим алыуында токтатып коймакта. Олардын орта арнаулы окыу орынларына барауына шекемги откен еки жыл уакыт балалардын сол тарау бойынша алган билимлерин, коникпе хам тажирийбелерин умытып койууга себеп болмакта. Бул нарсеге мектептен тыскары окыу орынлары (музыка мектеплери, доретиуши жаслар догереклери х.т.б) жардем бериуи мумкин. Лекин бунында озине сай колайсызлыклары бар. Даслеп мектептен тыскары бундай орынлар хам догереклер хаме жерде талап дарежесинде емес, калаберсе пуллык талим алыуда ата-аналар имканиятына туры

келмейди. Машкаланын екіншісі узиликсиз талим системасында оқыу орынлары оқыу дәстүрлері избе-излігі, яғни панлерді оқытуудың узиликсизлігін тамынлеу болып есапланады. Мысалы: Музыка паниндегі «Музыка теориясы» Панин мектепке шекемгі тарбия, улыума билим беретугын хам орта арнаулы талим хамде жокары оқыу орынларында оқытуу тартиби анық шекленип койылмаган хам оны дауам еттириу жол-жорыклары ислепп шыгылмаган. Сонын ушын бул паниди оқытууды оқытуушы-устазлар озлеринше белгилемекте. Себеби мектепке шекемгі талим хам улыума билим беретугын мектептерде ислепатырган канийге оқытуушы хам устазлар бул паниди оқытууды оз имканиятларынан келип шыккан халда белгилеулерине оқыу орынларында бар болган шарт-шарайыт, педагогик устаздын канийгелиги себеп болмакта. Усындай халат косык айтыу, саз аспабын шертиу, музыка тынлау хам ритмик харекетлер аткарыу сияклы музыка искерлиги турлериде бар. Улги дәстүрлерде уйретилиуи козде тутылган косыклар ямаса тынлауы керек болган музыка шыгармалары турлери себеплерине коре (айырым оқытуушынын жетерли канийгеликке ийе емеслиги, техникалык кураллар хам фонетиканын жоклыгы) баскаларына алмастырылмакта. Машкаланын ушиншиси, сол панлерден сабак бериуши педагог кадрлар маселеси болып есапланады. Тажирийбеден белгили болуынша мектептеги кайсы пан оқытуушысы билимли, зийрек, шолкемлестириуши оз канийгесинин жанкуйери болса, мектеп оқыушыларынын сол панге кызыгыуы артып, оқыушылыа саны кобейип барады. Солай екен бул халат оз-озинен музыка пани оқытуушысынын жокарда корсетилген класстарга ийе екенлиги, буннан тыскары онын саз аспабы аткарыушылыгы хам косык айтыу барысындагы талантынан келип шыгады. Бизлердин пикиримизше мектепке шекемгі талим хамде улыума билим беретугын оқыу орынларында ислейтугын педагог устазлар текгана педагогик шеберликке ийе болып гана коймай, Кен колемли музыка илимине ийе болган педагог устазлардын оқыу орынларында ислеулері ушын имканиятлар жаратылыуы лазым. Усы имканиятлар болса томендегилерден ибарат.

1. Музыка пани бойынша саатлар мугдарынын кемлиги, берилген сабаклар саатлары колеми оқыушыларды Мамлекетлик талим стандарты талаптары тийкарында оқытуу ушын жетерли емес екенлиги;

2. Пан саатларынын кемлиги натийжесинде пайда болатугын экономикалык кемислик;

3. Пан саатларынын кемлиги натийжесинде оқыу орнында пайда болатугын сиясий тенсизлик;

4. Оқыу орынларында откерилетугын жамаатлик санелердин музыка пани оқытыушыларына жуклениуи;

5. Пан догереклери турлеринин коплиги оқыу саатлары мугдарынын кемейип барыуы.

Жокарда корсетилген машкалалардын адил шешими музыка пани оқытыушысына керекли имканиятты жаратып береді. Буннан тыскары музыка пани оқытыушысы ушын арнаулы кабинет, техникалык асбап-ускенелер (аудио, видео, ДВД, ВАД, плеерлар, хам олардын кассета хам дисклары) оқыу кураллары, саз асбаплары, коргизбели кураллары (композиторлар, сазенделер, дирижерлар, актеорлар, жыраулар, баксылар портретлери) болыуы керек. Музыка пани оқытыушысы жокарда корсетилген шарайыттан келип шыгып, оқыу орны фонетикасын шолкемлестириуи лазым. Бул оқытыушынын музыка панлерин Мамлекетлик талим стандартлары талаплары дарежесинде оқытыу ушын ен зарур болган шарайытты жаратады. Музыка Панин заманагой талаптар дарежесинде оқытыу жолында машкалалар жуда коп болып, бул машкалалардын айырымларына токтап отилди.....

2.1. Жасларда эстетик тарбияны калиплестириу жоллары

Озбекстан талим системасын рауажландыруу, келешекте режелестирди амелге асыруу, ен ахмийетлиси келешек ауладты тарбиялауда эстетик тарбия огада ахмийетли. Жас ауладты жокары маданиятлы, эстетик талгамы жокары дарежеде рауажланган камил инсанлар етип тарбиялауда музыка талиминин ахмийети огада ахмийетли. Тийкарынан каракалпак музыка искусствосы булнда улкен имканият келтиреді. Бундай имканиятларды кай дарежеде анык, туры хам адил баскарылыуы музыка талими баскарыуына байланыслы. Улыума билим беретугын мектептерде баслангыс класс оқыушыларына талим-тарбия берип атырган устаз хам педагоглар кыйыншылыкты оз мойынларына алады. Себеби еле олар не? жазыуды хам не? оқыуды билмейтугын, бирак келешекте уллы инсанлар болып жетисиуи мумкин болган киши ул-кызларымыздын тагдири олардын колларында. Сонын ушын оқыушы жасларга сабак бериу барысында огада сергек болыуды хам шолкемлестириушилик пенен жумыска кирисиумиз керек. Биргана кишкене катемиздин оз келешекте пант бериуи мумкин.Баслауыш классларда музыка сабагын шолкемлестириу аркалы оқыушыларда эстетик тарбияны

калиплестириуден алдын косыктан, намадан рухланыу алыуды уйретиу ахмийетли болып есапланады. Оқытыушы оларга сабак бериуде, оқыушыларда этетик тарбияны оятыуда томендеги уазыйпаларды аткарыу керек болады.

-балалардын музыка суйиспеншилигин арттырыу;

- вокал хор конликпелерин хамде косык айтыудын баслангыш сабакларын берип барыу;

- оқыушылардын доретиушилик кабилетин арттырыу;

- созлерди дурыс айтыу маданиятын кушейтиу;

- оқытыушылардын коркем эстетикага тарбиялау (кейинги маданият геудени тик ушлау халлары).

Усы уазыйпаларды амелге асырыу биринши класстан баслап, жокаргы классларга шекем системалы турде дауам етип барады. Музыка маданияты оқыу дастурине киритилген косыклар да оқыушылардын жасы хам кызыгыушылыгы, мазмунунын ранбаренлиги, сулыу ыргаклары менен этетик маданиятты жокарлатыуда айрыкша ахмийет береди. Онда асиресе анна Уатан, гоззал табиятка кызыктырыушы, жыл пасыллары, куслар хам хайуанатлар дуньясы хаккындагы лирикалык аяк ойынлар харекети оқыушы жаслардын этетик зауыкланыуын асырып барыуга, тарбиялык-мадений уазыйпаларды амелге асырыуга хам косык айтыуга зарурий конликпелер пайда етиуге жардем береди. Табият хам жыл пасыллары хаккында косыкларды уйрениу хам аткарыу оқыушыларды озине тан улкен тасирлениу калдырыды, оларда табият гоззаллыгына болган пайдалы мунасебетлерди калиплестирип барады. Косыкларда саулеленген табияттын гоззаллыгы, озине тан сулыулыгы, гоззал жыл пасылларынын такирарланбас процеслерин сезиу, максетке мууапын шолкемлестирилип барылатугын кыска хам кызыклы саубетлесиулер, сорау-жууаплар да табиятты бийыктияр гузетиулер барысы амелге асырылды. Музыка хам этетик маданияттын пайда болууы хам калиплесип барыуында тынланатугын хар бир шыгарманын оқыушылар тарепинен толык озлестирилип алынууына байланыслы. Сонда оқыушы тарепинен берилип атырган сабак хам тарбия конликпелерин озинде толык саулелендиреди. Белгили, музыкалык тарбия жамийет омиринин ахмийетли болеги болып есапланады. Ол инсан рухиятына кули тасир корсетиу имканиятына ийе болып, олардын ишки сезимлерин озине тан коркем тилде корсетип береди. Бир соз бенен айтканда фольклор онери аркалы инсан омирин уйренеди, коз-карасы кенейеди, урип-адет хам миллий дастурлеримизге садык болууды озинде калиплестиреди, сонын менен бирге эстетикалык тарептенде рауажланады. Каракалпак

миллий фольклорын уйрениу аркалы миллий коринислерди озинде саулелендиреди, Еркин, мустакыл пикирлеуге ийе болады. Сол себебли фольклор искусствосы оларда хар тареплеме кушейтирилип, жаксы пазийлетлерди пайда етеди. Жасларда эстетик тарбияны калиплестириуди кушейтиу ушын ен алды менен педагог кадрларга итибарды каратыу зарур. Биз хар бир созимизде музыка инсанды тарбиялайды деп кайта-кайта такирарлаймыз, бирак музыканы толык анлаган хакыйкый канийге жас ауладка музыканын сырларын туры уйрете алады. Тажирийбелерден келип шыккан халда айырым жерлерде музыка канийгеси болмаган тажрийбесиз окытушылардын музыка панинен сабак берип атырганына гууа боламыз. Олар сабак барысында окыушыга нота сауатын, музыка тынлау, музыканы ритмик аткарыу аркалы хам музыка менен харекетти уйретиу бир жакта турсын, темага берилген косыкты бакырыу-шакырыу аркалы надурис уйретилетугынын анык билемиз. Ал бала усы сабакта косыкты туры уйренбейатыр, сонда бала кандай эстетик зауыкланыу алыу мумкин. Окыушыларды баклаганымызда сабакка бийитибар, дауысы тусседе-туспеседе косыкты айтыуга харекет етипатырганын, парталарды шертип шаукым менен отырууынын озинде хеш кандай маданият, заманагой усылдагы сабак коринисине уксамайды. Демек бундай машкалалардын шешими оз касибине ийе канийгели кадрларды жай-жайына койуу туры рауажландырыу болып есапланады. «Кадрлар таярлаудын миллий дастури» хамде «Мамлекетлик талим сиандартларында» педагоглардын оз касиби бойынша заманагой сабакларды шолкемлестириулерди белгилеп койылган. Бугинги кунде музыка руухиятымызды рауажландырыу мамлекетимиздин бас узыйпасына айланып бармакта. Озбекстан мамлекетлиу маданият институтынын Каракалракстан филиалынын ашылыуынын ози хам музыка искусствосынын рауажланыуында исленип атырган хар кыйлы байрамлар бул карардын орынланыуы хам жокардагы пикирлеримизди тастыйклайды. Биргана «Озбекстан Уатаным менин» корик танлауынын откерилиуи барысында окыу орынлары окыушы жаслары косык айтыу менен бирге оз-ара дослык, оз-ара тажирийбе алмасыуды колга киритер еди. Усы танлаулар аркалы миллий азелий кадириятларда мунасип, Уатан туйгысын калиплестиреди. Бугинги кунде бундай байрамлар жанеде кобейип, хар кыйлы форумлар, «Наукыран аулат», «Келешек хауазы», «Калбимизде Уатан гимни» коринислери астында Кен турде откерилип барылмакта. Бундай байрамларды откериудин ози жасларда эстетик тарбияны, миллий-руухый коз-карасты рауажландырыуда улкен ахмийет ойнайды. Жаслар илми-паннен каншама зауык алса, музыка искусствосынанда соншама азык алады. Миллий музыка аркалы оларда хар тареплеме беккемлик, хадаллык,

ен тийкаргысы жаксылык хам хак кеуиллилик хукимран болады. Халкымыз мийрасынын бийбаха улгилеринен пайдаланыу, миллий кадриятларды асрап-абайлау, Кен пропаганда етиу, халкымыз асиресе жасларымызда гарезсизлик тусиниги калиплестириу, жаслар ортасында эстетик тарбиянын беккем болыуында ахмийетли рол ойнайды.

Педагогиканын теориясы-илим-билим барсы менен, жонелис багдары менен тусиндирилетуугын болса, Онын бас максет гарезсиз, еркин пикирге ийе хар тареплеме рауажланган пукараны жузеге шыгарыуга, катарга косыуга каратылган. Билим, адепли, азамат етип табиялау, азел-азелден ата-бабалармыздын арзыу-арманы болып келген. Уллы халык перзентине тан камиллик, адеплилик хаккында алым-улламаларымыз, шайыр хам жазыушыларымыз, педагог тарбияшыларымыздын тажирийбелеринен пайдаланып, теориядан амелият-бул тиккелей инсан (бала) менен шугылланады.

Педагогиканын амелий машкалаларына жантасыу аркалы баланын руухиятында адеплилик пазылетлерин калиплестириу барысы.

Инсан (hamasapins) – бул акыллы жанзат .

Тек инсан гана дуньяда билими коп болса инсанийлык соншама арта береди. Сонын ушын бала алдагы уакытлары турмыста колланыу ушын билим ийелеуи тийис.

Ал билимди анлы рауиште сезип, бойын синдирип алыуы ушын конликпе ягный амелият керек болады. Ал музыкалык талимде бала уйренилип атырган музыкалык шыгарманын теориялык билими амелиятта бир корсеткеннен орынлай алмайды, себеби онда конликпе жок. Демек алынган билим конликпеге, конликпе тажирийбе болса шенберликке турмыс таризине айланады, ягный инсаннын манауийаты, руухияты калиплеседи деген соз.

Хар турли билимлер жыйындысы-инсаннын социаллык негизин курайды, педагогиканын максети, оны кушейтиу хам рауажландырыу болып есапланады. Ал, инсаныннын социаллык негизин томендегилерден нар алып, байып бара береди:

- 1-Шанарак (хожалык жумыслары).
- 2-Бала-балша.
- 3-Орта мектеп.
- 4-Колледж .
- 5-Жокары окыу орны.
- 6-Социал орталык.
- 7-Галаба халыклык хабарландырыу кураллары.

Сонын ишинде билимлендириу хам тарбия менен расмий шугылланатугын, юридикалык хужжетлери бар, мамлекет тарапынан тастыйыкланган талим-тарбия орынлары,булар:

1-Бала-бакша

2-Мектеп

3-Колледж

4-Жокары окуу орны.

Бул орынларда мамлекет тарапынан белгиленген стандарт тийкарында бала талим хам тарбия алады. Ал, ең даслеп болса бала ози тууылып оскен шанаракта, шанарак агзалары менен, оз-ара мунасебетлери аркалы алады. Баланын келешекте шахс сыпатында ер жетиуинде, кандай шанаракта тарбияланганлыгы, озинин ата-анасы менен оз-ара мунасебетлеринин кандай жагдайда откенлиги улкен ахмийетке ийе. Бул теманын узак отмишке ийе екенлигин улкен ахмийетке ийе екенлигин дерекли барлык миллетлер халык ауыз-еки творчестовосы улгилери мысалында кориумиз мумкин. Мын-мынлаган жыллык тарийхка ийе болган халкымыздын дастанлары («Алпамыс» «Едиге» «Кырык-кыз» «Горуглы» «Шарияр») сондай-ак шыгыс халыклары ушын улкен тийкар болган хинд халык дастанлары «Махабхарат»« Рамайна» кибилерде бул маселе жаркын саулеленген. Хар бир халыктын тарийхы, сол халыктын жетилип шыккан, уллы даналык созлери хам коз-караслары тийкарында жаратылады. XIII-асирде Иранда жасаган Шайх Саъдий озинин «Гулистан» «Бостан » шыгармаларында бала тарбиясына айрыкша итибар берген. Бунда уллы шайыр «Кимде ким жаслайынан тарбия алмаса ер жеткеннен кейин бахытлы бола алмайды». Балалар кишкене жасында тарбияга тасирге берилиушен болатыгунлыгын, сонын ушын оларды жас гезинде тарбиялау кереклигин, ал ер жеткеннен сон тарбиялау жуда кыйын болатугынлыгын ескертеди.

Абу Али ибн Сино (930-1037) педагогикалык хам психологиялык коз-караслары социаллык тийкарда дузилген болып, ол балаларды тууылганнан баслап тарбиялау маселесине айрыкша итибар береді. Баланын минез кулкынын беккемлениуинде керекли кураллар-булар, асте-акырын тербетиу, музыка еситтириу, косык айтыудан итибар болып, олар белгили бир тартип пенен амелге асырылса, бала жаксы уйыклайды. Тербетиу-баланын денесине, ал музыка руухыятына лаззет багышлайды. Шын манисинде ана озинин туума сезгирлиги менен перзентин тынышландырыу, оган лаззет багышлау ушын тек гана косык «Хаййиу» кереклигин хар демде сезип турады.

Аналарымыздагы бундай сезим, куш хайиу жолы менен кишкене бобектин тарбиясында озине тан из калдырады.

Ананын шын ыкласы менен коксинен шыккан ажайып ыргак –нала менен инсан камалга келмекте. Бул оз наубетинде ен алды менен саламат насилди тек гана тани сау, кууатлы етип комастан, руухы ой-пикир таза, ийманлы, билимли март ауладты ер жеттирип тарбиялауда байланыстырыушы копир жолын аткарады. Сонлыктан да музыкалык намалардын негизин хам сырларын таза нийетли, пак кеуилли инсан гана тусине алады.

Ал энди музыканан ози не? ол кашан пан хам коркем-онер болып есапланады. Ол физика хам математика панлерине тийкарланады, хам косымша тарийх, адебият, физика, сууретлеу онери панлери менен тыгыз байланыста алып барылады. Биракта музыка пани жуумагында инсан озинше пайдаланатугын илхам натийжесинде коркем-онерге айланады. Солай екен келешегимиз балган жаслардын тарбиянын жана усылларын излеп табыу усыныс етиледі. Себеби косык хам музыка, окыу-тарбия барысында тийкаргы предметлер катырынан орын алыу тийис. Ибн Синонын «Данышнама» «Рисолаи ишк» атлы шыгармаларында тарбия педагогикасы хам медицина маселелерин байланыслы кымбатлы пикирлерин келтирген.

Уллы алым Кайковус «Кабуснама» шыгармасында ата-аналардын уазыйпаларын да белгилеп береди. «Егер сен» -дейди Кейковус-«баланды тарбияламасан заман (шараят – орталык)тарбиялайды» бул жерде Кайковус баласын ата-анасы тарбияламаса, оны тунлер, кунлер тарбиялайды ягный коше тарбиялайды, деген манисте дана пикирлерин айтады.

Коркем эстетикалык адеплиликке тарбиялауда Алишер Науайынын пикиринше, инсан оз омирин ози ушын да, путкил жамийет ушын да пайдалы иске сарыплауы, касип-онер уйрениу, маданиятлы болуу хам жаксы пазыйлетлерге ийе болуу керек. Мектеп окыушыларына, улыума касипке, онерге эстетикалык мазмун бериу, инсаннин руухый ер жетиу менен бирге онын минезине де тасир етеди. Демек эстетикалык тарбия натийжесинде хар бир инсандагы адеплилик пазыйлетлерин рауажландырыу, камалга келтириу мумкин. Инсаннин адеплилик эстетикасы онын руухына хам еркин байланыслы . Ол катан тураклылык, интизамлылык, сабыр такатлылык киби коринислер белгили болады. Мектеп окыушыларынын эмоционал жагдайларынын кандай халатта болууына карап, олардагы характердин ерки, жагдайын билип алыу мумкин. Мысал, айырым окыушылар газепленип , ашыуланганда ямаса капагершиликте, хар кандай шараятта да озин басып тура алады. Бундай окыушыларда адеплилик ерки кушли болады.

Руухый адеплиликтин жокары коринис ауыр жагдайларда да акыллы, киши пейиллик пенен ис жургизиуинде коринип турады. Хакыйкатында да инсан оз турмысынын тийкаргы маниси неден ибарат екенлигин анык коз алдына келтиреді. Барлык кушин хам кабилетин ане усы максет жолын белгилеп алды. Онын бас максети гарезсиз, еркин пикирге ийе, хар тараптеме рауажланган пукараны жузеге шыгарууга, катарга косууга каратылган. Билимли, адепли, азамат етип тарбиялау, азел-азелден ата-бабаларымыздын арзыу-арманы болып келген. Уллы халык перзенти не тан камиллик, адеплилик хаккында алым-улламалармыз, шайыр хам жазыушылармыз, педагог тарбияшыларымыз коплеген пикирлер билдирген. Исмайыл Бухарий, Термизий, Абу Райхан Беруний, аз-Замахшарий, Алишер Науаий, Амир Темур, Зариддин Мухаммад Бабур, Абдулла Авлоний, Кори Ниезий киби уллы алымлар, жазыушылар талим-тарбиясына айрыкша итибар берген. Фольклорлык руухый мийрасларымыз(дастан,терме-толгаулар,косыклар) болса халык кахарманларынын адеплили кулгиси сыпатында корсетилген. Бирак оларды жасларга ибарат-улги етип корсетуу, бугинги базар экономикасына откеннен кейинги дауирде тарбия маселелерин толык шешиуге кемлик ететугындай, ягный тарбиянын барлык теориясы хам амелиятына бугинги заман менен тен кадем таслап алып баруу социаллык зарурият сыпатында жузеге келмекте.

Тарбияланган шахс-бул озлигин анлаган инсан. Ал, озлигин анлау, барлык инсаний пазийлетлердин ен даслепки тийкары болыпесапландыю Себеби, акыл, хукукый билимлер сыяклы коплеген бир тарбия турин жузеге келтириу, албетте адамнын жокаргы нерв системасы болган аны (ойы), сезим менен байланыслы. Озлигин анлаган инсан елдин, Уатанды анлайды, суйиспеншилик, инсанийлык сыяклы руухый минезлилик пазийлетлердин ийеси болады. Ол оз пикирине ийе болып, орлеуге рауажланыуга умтылады. Ал баланын характери болса тийкарынан доретиушилик жумысларында жузеге келеди. Сол коз-карастан окуушылардын тийкаргы доретиушилик жумыс окуу, теориялык билимлерин амелиятта коллау болып табылады. Окуушылардын жане бир керекли узыйпаларынын бири халык косыкларын копшилик болып айтыу (хор) хам бирге ислесиуге уйретиу,копшиликтин пикирин хурметлеу хам баска пайдалы сезимлерин тарбиялаудан ибарат. Бул оз гезегинде хауескерлер догереклеринде, хор, ансамбль жамаатлеринде сатли иске асады. Себеби, руухый кадириятларымыз инсан калбине гоззаллык налшесин егип,жаман иллетлерден асырайды. Инсанды руухый пакликке шакырады, билим шенберин кенийтеди, хар бир кадемин ойлап басыуга, жети олшеп бир кесиуге уйретеди, улымаластырып айтканда миллий мактаныш сезимлерин пайда етеди.

Талабалар менен алып барган тажирийбелеримиз руухый хам матеираллык кадириятларымызга болган кызгыушылыкларды жане де рауажландырыу ушын томендегише педагогикалык инновацион усылларды коллау максетике мууапык екенлигин корсетти: миллий сезим, аны, миллий мактаныш хам билим конликпелер устинде гуррин-саубетлер, тартыслар талаба жаслардын аны-ойында «Миллий идеяны калай жузеге шыгарыуга болады?» темасында гуррин-саубетлер шолкемлестириу, «Бай отмиш мийрасымыз бар-деп айтыумызга руухый тийкарымыз бар ма?», «Ата-бабалар арманы иске асты!» киби темаларда коирк танлаулар откериу «Озбекстан Уатаным менин», «Тууылган жер» темаларында жаза танлаулар шолкемлестириу . Буннан гозлеген максет жасларга теориялык тарептен миллий кадириятларды уйретиу хам оларды амелиятта кызыклы темалар, мыссалар жардеминде жамийетшиликтин сезимине жеткериу болып есапланады. Айырым окыушылар мектепте тартип-интизамлы, адепли болып, уйде ямаса кошеде путкиллей тартипсиз болады. Окыушылардын ис харекетиндеги бундай жагдайлардын себеби, бириншиден , олардын характеринин тураксызлыгында, сезимлеринин бир тареплеме рауажланганлыгында. Екиншиден окыушыларга окыу орынында баскаша мунасебетте болганлыктын натийжесинен келип шыгады. Мысалы, окыушыны уйинде жуда ерке етип осиргенлиги себепли ол тартипсизлигин кылыу хам окыу орындагы катан талапшанлык, окытыушынын кушли кадагалауы тасиринде болса озин адепли, интизамлы тутыуы мумкин. Характердин куши болса озин тута билиуинде, оз характерин кадагалап барыуында болып табылады.

Руухый адеплилик-бул психологиялык, философиялык тусиник болып, оны бала бойына синдириуи, калиплестириу болса бул-тарбия болады. Демек биз окытыушылар тарбия барысында окыушылардын анында жузеге келетугын озгерислерге, онын избе-излигине итибар бериумиз керек болады.

Хазирги мектеп окыушыларында озлигин анлау тарбиясы жуда курамалы, узак муддети талап ететугын коп кырлы назик жумыс болып, ол тек гана билимлендириуде емес, ал музыкалык тарбия барысында да технологиялык (ягный малим бир избе-излик) дузилис тийкарында алып барыуды талап етеди. Жеке педагогикалык тажирийбелерим хам излениулеримнен келип шыгып инсанда жузеге келетугын руухый адеплилик сыпатлар-бул тарбияланганлык, инсан дарежесинин корсеткишлери болып есапланады. Бирак окыушыда озлигин анлау дарежеси бир-еки жеке сыпаты менен белгиленбейди. Онын жамийетке, миллетке, коршаган орталык тарийхка, миллий мадений мийрас хам кадириятларымызга болган мунасибетинде коринеди. Сондай-ак бир жагдайдагы

характеринде пикир хам катнасыкларында да кориниу мумкин. Жаслар адепли болуу ушун октыушы-мугаллим, адепли-адалатлы, «бала кабинин инженер»болуу керек.

Баланын коп унамлы хам унамсыз касийетлерин устаздан , окытушыдан отеди. Себеби, ол октыушынын журис турыс, кийиниуи, сойлеуине еликлейди. Окыушынын ен ауеле инсан болып есапланады. Сонын ушун да октыушы ушун уакыт алтыннан да кымбатлы. Ол хар бир минут уакытын есапка алып сабак таярланыу, жобаластыруу, жумысларды тез хам сапалы питкеретугын хам уактында дем алыуды билетугын интизамлы адам болып есапланады. Билимлендириу тарауында ане усындай инсан-бул педагог. Ол озинин путкил барлыгы, кунделик турмысы, руухый адеплилик эстетикасы менен окыушыга орнек болады хам озинин изине ерте алады. Окытушынын, педагогикалык шеберлиги, музыкалык талимде онын аткарыушылык шеберлигине де тиккелей байланысly.

Музыка окытушысы, Шебер сазенде (музыкант), косыкшы (вокал) хам дирижерлык билимлерди шебер ийелеуи тийис. Ане усындай пазыйлетлерди бойында жамлеген хам заман талабына, сай, тен кадем басып, оз устинде излениу жумысларын алып баратугын окытушы гана окыушынын руухый адепли болууына унамлы тасир жасай алады.

2.2. Музыка инсан руўхыйлыгын қәлиплестириўши дерек

Мамлекетимиздеги хазирги кайта куруу дауиринде жасларды баркамал аулад етип тарбиялау улкен ахмийетке ийе. Бул ен ахмийетли уазыйпа дауиримиздин уллы

машкаласы, ягный демократиялык, хуыкый мамлекет хам пухаралык жа- мийет орнатыу харекетлери менен тыгыз байланыслыкка ийе.

Руухый тарбия озинде адеп-икрамлы, паклик, руухый балык хам физикалык жактан жаксы рауажланган, карыулы-кууатлы шахстын гармоник жактан рауажланыуы есапланады. Тарбиялык уазыйпалар комплексинде адамлар гоззаллык (эстетикалык) сезиу, тусиниу хам оз заруриятын иске асырыу, жокары шынына жеткириу ен ахмийетли уазыйпа.

Эстетикалык тарбия системасында санат-коркем онер шешиуши ахмийетке ийе. Гареzsиз елимиз руухый тарбия принциптерине суйене отырып узиликсиз амел кылган жагдайда, жас ауладларды ?атан хам дунья жузи маданиятынын ен жаксы руухый жетискенликлери тийкарында эстетикалык тарбияланыуына гамкорлык кылып атыр. Эстетикалык зауыкланыу мийнет илхамын жане де котереди, инсанды жокары шоккыларга жетилистирип, онын турмысын безейди.^a

Усыган карамастан елимизде эстетикалык тарбия еле талапка сай емеслиги жийи ескертилиуде. Хазир халык арасында жаксы ахмийетке ийе болмаган идеясыз, эстетикалык белгилери аззи тусиниксиз корсетулер сырт еллердеги теле экранлар аркалы бизге келип жетпекте.

Хазирги уакытта эстетикалык тарбиянын зарурлиги хам уазыйпалары турли концепцияларда талкан кылынбакта. Коп гана алымлар хам тарбияшы-амелиятшылар эстетикалык тарбияга коркем сууретлеуди, сезим зарурликли камалатка жеткириудин кураллары хам усыллары (системасы) дузилиси деп карамакта. Бундай концепция шахстын коркемликти сезиу хам тусиниуин рауажландырыуга каратылган эстетикалык тарбиянын ахмийетин белгилейди.

Биз эстетиклерди, ягный коркемлилик жактан жокары рауажланган, гоззаллыкты откир зейин менен кабыл кылыушы, бирок турмыста адебий шыгармаларга, мийнетлерге бийпарк караушы адамларды да тарбиялаймыз. Бундай {зейинли} шахслар кийиниунде, уйлерин бежеуде, уй буйымларын жайгастырыуда, маданияттын хар турли салаларын тусиниуде откир сезимли болады, сырткы гоззаллыкты бахалауда жуда тууры пикир жургизеди. Бирок олар коп жагдайларда маданияттын ахмийетине, турмыстагы кеуилсиз жагдайларга, озгерислерге бийпарк карайды.

Гоззаллыкты, сулыулылыкты терен тусинетугын адамларды тарбиялау ушын эстетикалык тарбияга баскаша кеуил болиу зарур. Эстетикалык тарбиянын ахмийети хам уазыйпаларын томендеги концепциялардан келип шыккан жагдайда белгилеу лазым.

-эстетикалык тарбия-бул адеп-икрамлылык тарбиясынын ен зарурли болими болып, онын менен узиликсиз байланыслы болады,

-эстетикалык-бул табият, маданият хамде путкил жамийеттеги гоззаллык хаккындагы угым.

-Эстетикалык тарбия адамларда хакыйкый гоззаллыкка мухаббат оятыуга, хар кандай жаманлык хам жаман иллетлерге жек кориушилик пенен карауга, гоззаллык жаратыуга умтылыуга, турмыстагы хам маданияттагы булиниушиликлерге карсы гуресиуге хызмет кылыуы лазым.

Эстетика (таза коркем эстетика) ны адеп-икрамлылык эстетикасы менен байланыстырган жагдай да гана бундай кыйын уазыйпаны табыслы шешиу мумкин. Эстетикалык тарбия адеп-икрамлылык уазыйпалары менен марапатландырылыуы керек. Усы себепли коркем онерди хам турмысты эстетикалык турде кабыл кылыуга жеке адамнын рухый байлыгын рауажландырыушы курал сыпатында карау максетке мууапык.

Эстетикалык тарбияны адеп-икрамлылык тарбиядан ажыратыу мумкин емес. Коркем онердин хар кандай тури турмысты, биринши орында онын жамийетлик адеп-икрамлык нормаларын пайда етеди. Гоззаллык тарбиясы хызметинин хамме тарауында` адамнын турмыска эстетикалык катнасы да, эстетикалык туйгысыда табиятта, искусствода, мийнетте, адамнын минез-кулкында, турмыс уакыяларында, гоззаллыкты сезиу хам тагы баскаларда пайда болады.

Хар бир затка хадийсеге эстетикалык баха бериу-жеке адамнын тийкаргы пазыйлетлеринин бири. Бирак бахалау характери, онын объективлиги сол адамнын эстетикалык тарбиясы дарежесине хам характерине де байланыслы болады. Демек, дуньяны эстетикалык кабыл етиуде эстетикалык тарбия шешиуши роль ойнайды.

Эстетикалык кабыл етиу сезимге, хис-туйгыга тийкарланады. Сезиу органлары озине тан эстетикалык кабыл кылыушылар болып есапланады. Догерек атираптагы сезилип атырган предмет хам хадийселерди сезиу органлары анализ кылады, адамда кызыгышылык оятады. Усы уакытта кабыл етиу, анлау, адамда рауажланган эстетикалык хам акыйый нормалар сезилип атырган дуньяны бахалауга оз тасирин тийгизеди.

Эстетикалык сезим хам тусиниклер тарийхий характерге ийе. Бул хаккында келтирилген мына мысал дыккатка мууапк. Бир уакытлары жокары табакадагы аксуйеклер жамийетинде жинишке кауметли, кишкене жоталы, жумалак жузли, тынык кара козли, назик хам акыллы хаяллар, кыз келиншеклер гоззаллыгы балент, сулуу коринисли есапланган.

Аксуйеклер гоззал деп билген бул хаялды дийханлар корип калса, олар бул хаялга кесел хаялга карагандай аяныш пенен карайды екен. Дийхан назеринде узун бойлы, толыклау, кушли, жузлеринин алмасы кызыл жайнап турган хаял гоззал хам ден-саулыгы кушли хаял деп есапланган.

Бул мысал эстетикалык тусиниклердин гейде субъектив ямаса касиплик характерлерин ашып береди.

Хакыйкаттан, аксуйеклер физикалык ауыр мийнет пенен шугылланбаган. Олардын хаяллары баркулла байрамда хам ойын-зауыклы турмыста жасаган, омирлерин той-тамаша менен откерген. Акыбетте женил омир суриу турмыс таризи сыпатында насилден-насилге отип отырган.

Дийханлар болса мийнет кылган. Дийхан хаялларынын хызмети ауыр болган. Олар хам уйде хам атызда исленген, перзент осирген. Бул жагдай дийханлар ортасында хаяллардын озине тан гоззаллык коринисин жараткан.

Эстетика илими уакыялыкка эстетикалык катнасты тарийхий хам социаллык хадийсе деп бахалайды. Бул шубкасыз. Буны турмыстын ози корсетип отыр. Адамнын сырткы орталыкка, дуньяга эстетикалык катнасы тууры яки натууры болууы мумкин.

Тууры эстетикалык сезиу хам тууры эстетикалык бахалау ушын адамда ен даслеп сезиу органлары хам улыума онын руухый кейпияты нормал жагдайда болууы лазым. Мысалы, кози халсиз адам табият гоззаллыгын, сууретшинин сызган сууретин эстетикалык кабыл ете алмайды. Руухый кесе адамлар объектив уакыялыкты натууры кабыл кылады. Демек, онын дуньяга эстетикалык катнасы нормал болууы мумкин емес.

Дуньяга тууры эстетикалык катнаста болууда шахстын психофизикалык кабилети, онын сезиу органлары да ахмийетли болып есапланады. Козинин кориуи халсиз, терен, сакау адам догерек-атитрапты кандай елеслететугынын соз етип олар озинин сезиу, ийис сезиу, сезиу кабилетлеринин жуда жаксы рауажланганлыгы себепли сезиулери аркалы

уакыялыкты, скульптураны, музыканы кабыл эткенлигин, коркем адебиятларды окыганлыгын билдирген.

Уллы композитор Бетховен бахытсызлык себепли герен болып калганда озинин ен бахалы музыкалык мийнетин жараткан хам оны кабыл эткен. Келтирилген бул еки мысал амелий ис жузинде тууры эстетикалык катнас билдириуде сезиу органларына гана байланыслы

емеслигин тастыйыклайды. Буны баска мысаллар менен де сыпатлап бериуге болады.

Мысалы, сондай адамлар бар олардын сезиу органлары нормал болууына карамастан, жуда томен эстетикалык талгамга ийе. Олар коршаган орталыкка натууры эстетикалык катнаста болып, натууры нарселерди гоззал деп кабыл кылады. Демек, дуньяга тууры эстетикалык катнас билдириу тек инсаннын сезиу органлары хам руухый жагдайынын кандай дарежеде екенлигине карап емес, балки коп тарептен сол адамнын дунья карасына, анлылыгына карап белгиленеди.

Жеке адамнын уакыялыкка эстетикалык катнасы жамийетлик катнасыклар хам максетке мууапык багдарланган тарбия тасиринде камал табады. Уакыялыкка тууры эстетикалык катнасык зат яки хадийдеселерди сезиу мене бир катарда жамийетлик ахмийетин, адамлар анын, дунья карасын белгилеуши социал адеп-икрамлык дарежесин, адеп икрамлылык нормаларын оз ишине алады. Эстетикалык кабыл кылыу хам эстетикалык бахалауда туйгы, пикр хам ишки сезим, жеке адам хам жамийет сайкесленип бирлеседи.

Мийнеткешлер, тарийхты харекетлендириуши куш есапланган халык эстетикалык катнасыкларга объектив баха береди. Инсаннын барлык руухый кабилети, сондай-ак эстетикалык катнасы, мийнет хызметинин негизинде жузеге келеди.

Сол себептен мийнеткеш адамлардын эстетикалык караслары хар бир тарйихий дауирде кобирек хакыйкый болады. Эстетикалык тарбиянын ахмийети хам узыйпаларын тууры белгилеуушын эстетикада коркем онердин хызметин анык коз алдына келтириу лазым. Эстетикалык кабыл етиу тек зауыкланыу менен шекленбейди. Олар жаман кориу, кайгы-дарт, ашыныу сезимлерин оятыуга да укыплы.

Турмысты корсетип, сууретлеп берип атырган коркем онер онын тек гоззал тарепин гана оз ишине алмайды. Себеби хар турли ренлери менен барлык

жаманлыктарды, кууаныштарды, ташууларды, руухый балентлилик балентлилик хам томенлиликте, гоззаллык хам жауызлыкты саулелендирген турмыс гана коркем онер предмети бола алады.

Адебий шыгарма озинин назиклиги менен эстетикалык зауык багышлаган жагдайда, саулелендирилип атырган нарсенин ахмийетине байланыслы гам-ташууш, хаттеки жек кориушилик оятыу мумкин. Коркем онердин максети адамларда дуньяга идеялык-эмоционалык ишики сезимлер жардеминде эстетикалык катнасыктарды тарбиялау болып есапланады.

Эстетика тек коркем онер хам онын адамларга тасири гана емес, балки путин уакыялыкка, турмыска, мийнетке, адамлардын курамалы психикалык алемине тасири эстетиканын предмети хам объекти деп есаплайды. Эстетика-коркем онерди турмыс бене узликсиз байланыслы халда уйренеди.

Гарезсиз елимизде пан-техника рауажланыу коркем онер жолына иркиниш болмайды, ал онын рауажланыуына имканият жаратады. Натийжеде турмыстын барлык катламы пан-техника хам санааттан рауажланыу пайда болады.

Елимизде эстетикалык тарийхы хам эстетика ойлап табуулар улыума халыклык мулк есапланады. Эстетикалык байлыктын улыума халыклыгы хам бул байлыкты жаратыуда катнасыу исканияты хар бир инсанды гоззаллык дуньясына алып киреди.

Коркем онер жамийеттин рауажланыу дарежесине байланыслы болып, сол жамийет тарийхынын рауажланыуына хам характерине тасир етеди. Жасларды руухый тарбиялауда, жана инсан баркамал ауладты камал таптырыуда адебият хам санааттын роли жуда улкен.

Огада мазмунлы жаратылган хакыйкый халыкшыл терен тарийхка ийе маданиятымыздын кайтадан колга алынып уйренлиуи елимиздин тарийхий жениси болады. Онын кудиретли тасир негизлери турмыс хакыйкатына халкымыздын эстетикалык идеяларына садыклыгында, инсанпаруарлыгы хам оптимизминде, халык пенен байланысынын беккемлигинде коринеди.

Гарезсиз улкемизде адебият хам коркем онердин музыканын жасларды эстетикалык тарбиялаудагы роли баркулла жокары бахаланып келмекте. Жамийеттин руухый рауажланыуы адамлар жасайтугын руухый орталык копшилик уакытта адебият хам коркем онердин музыканын аухалы менен белгиленеди. Адебиятымыз

Гарезсизликтин пайда болууун корсетип, сонын менен бирге онын карар табыуына белсене катнасады, мине усы ел журтынын уатанпаруарын, хакыйкат интернационалисти етип жеткереди. Усы аркалы адебиятымыз улыума халык ишиндеги оз орнын, оз ролин тууры танлап алды. Халык санаткердин исине баха бериуде, адебият хам коркем онердин оз узыйпаларын жаксылауы ушын баркулла умтылып келген.

Коркем онер, музыка жамийет турмысында, идеологиялык гуресте хамме уакыт ахмийетли есапланган хам сондайболып калаы. Идеологиялык гурес коркем онердин барлык туринде оз коринисин тапты. Коркем онер идеологиялык гурсинин озине тан майданы болып есапланады.

Эстетикалык тарбия сиситемасын дузиуде коркем онер, хам музыка менен турмыстын баска тараулары ортасындагы байланыслылыкты хам оз-ара тасирин есапка алып айырым кагыйдаларды багдарлама кылып алыу зарур.

Коркем онер-бул тек гана эстетика емес, балки педагогикалык хадийсе де есапланады. Усы концепциядан келип шыгып, эстетика илими музыканытарбиянын ен ахмийетли куралы деп тан алган. Музыка социал хакыйкатлыкты корсетеди, оган идеологиялык баха береди адамларды ол яки бул таризде сезиуге уйретеди, факт хам хадийселерди хакыйкый бахалауга жол-жорык береди.

Бунун хаммеси коркем онедин, музыканын идеологиялык функциясын белгилейди. Музыка халыктын хакыйкый арзыу-умитлерин корсетип береди. Бизин дауиримизде эстетика коркем онердин улыума теориясы болудан тыскары оладамлар, инсан омири хызметиндеги хам жамийеттин барлык трауларындагы уакыялыкты гоззаллык нызамына карап улыумаластырыушы пан болып есапланады. Эстетика илими эстетикалык тарбия тек адебий дидтин камалатына емес, балки инсан омири турмысы хызметнин барлык тареplerин озинде жамлеуши эстетикалык норманы назерде туталды. Сол себепли адебият хам санаттын барлык тареplerинен тыскары барлык уакыялык : табият, мийнет, жамаат, турмысы, адеп-икрамлык катнасыклары колеми, инсан менен табият ротасындагы байланыслар эстетикалык тарбия куралы болып хызмет етеди. Эстетикалык тарбия анык тарийхий, экономикалык, социал-сиясий, адеп-икрамлык, социал-психологиялык шарт-шараятларды есапка алган халда амелге асырылады.

Эстетикалык тарбиянын жуда коп кураллары менен бир катарда томендеги тартипте бириктирилген коркем онер, улыума халык онери сыпатында корсетилген.

1. Коркем онер уакыялыктын эстетикалык кориниси. Хар кандай музыка шыгармасында объектив уакыялыкты эстетикалык хам адеп-икрамлык жактан бахалау ол яки бул дарежеде оз коринисин табады.

2. Музыка оз табиятына коре эмоциональ. Сол себептен ол адамлардын кайгыкууанышларын малим эмоционал бахалау реакциясын оятып, адамлар сезимлерине тасир етеди.

3. Музыка маданияттын сондай бир тарауы, ол адамлар орталыгында жанлы кызыгышылык оятады.

4. Гарезсиз елимизде маданияттын жокарлыгы ушын гана емес, алки техника тарийхынын-сондай-ак кино, телевидение хам радионун хызметинин жокарлыгы ушын умтылса коркем онер, музыка халык арасында тез таркалады. Мамлекетимизде хар бир шанарак хар коркем онер менен байланыста болады.

5. Музыка менен байланыста болуу адамлардын эстетикалык хам адеп-икрамлык дуньясын байытады, онда оз омирин гоззаллык нызамлары тийкарында куруу нийетлерин оятады.

2.3. Музыка хэм руухый тэрбия

Озбекстан Республикасы Президенти Ислон Каримов биринши шакырык Озбекстан Республикасы Олий Мажлисинин XVI сессиясындагы докладында «Эркин фухара маънавиятни озод шахсни шакиллантириш масаласи олдимиздаги турган ен долзарб вазифадир. Бошкача килиб ойтганда, биз уз куч ва имкониятларга таёрлайдиган, отирофимизда содир булаётган вокия ходисаларга мустикал мунасобат билин ендашадиган, Аини зоманда шаксий манфатларини мамлакат ва халк манфатлари Билан уйгун холда курадиганэркин хар жихатдан боркомал инсонларни тарбиялашимиз керак» деген еди.

Президент Ислон Каримовтын «Юксак манавият енгилмас куч» китабында инсаният ушын хаме заманларда да ен улкен байлык болып келген руухыяттын мани мазмуны, онын инсан хам жамийет омириндеги орны хам ахмийети, бул курамалы хам коп кырлы

тусиниклердин теориялык хам амелий тараплери хар тараплеме кен колемли пикир хам жуумаклар аркалы анализленген. Президентимиз усы китапта айтканындай: «Инсаннын руухый жетискенлиги хаккында сойлер екен, албетте бул максетке музыка искусствомызсыз ерисип болмайды»²³.

Музыка ыргаклары кайсы бир халык ямаса миллет уакили тарапинен аткарылмасын, ен ансаган арман, уллы хам назик инсанный кеширмелерди саулелендиреди. Белгили тарийхшы Шарафиддин Али Язди озинин «Зафарнама» китабында Амир Темур дауиринде откерилген музыкалык жыйын (конференция коринисинде) хаккында токталып, «Жаксы хауаз ийелери косык айтыуды баслап, миллий косыкларды айтар едилер. Бунда турик, мугил, хитайдан тартып арабларга дейин хаммеси косык айтар едилер» деген маглыуматларды келтиреди²⁴.

Гарезсизлик жылларында уллы бабаларымыздын мине усындай дастурлерин дауам еттирген халда, мамлекетимизде музыка искусствосын Кен рауажландырыуга каратылган дастур хам режелер амелге асырылмакта. Тийкарынан миллий музыка мийрасларымызды асрап абайлау хам уйрениу, оны келешек ауладларга бузбаган халда жектериу максетинде коплеген корик танлаулар, белгили халыкаралык музыка фестиваллар избе-из откерилип киятырганын айтыуга болады.

Хаммемизге белгили косык-намага,, искусствого мухаббат, музыка маданият халкымызда балалыктан баслап, семья шарайытында калиплеседи. Мысалы каракалпаклардын уйде аламойнак дутар илинбеген семья ыз табылады, мине усынын озиде музыкага болган итибардын кушилигинен дерек бередиди.

Ен ахмийетлиси бугинги кунде музыка искусствосы науқыран ауладымыздын жокары руухыйятынын жетилисиуинде баска тарау турлерине караганда кобрек хам кушлирек тасир корсетеди.

Бул маселеде асиресе жаслар калбин озине хар тараплеме озине тартатугын эстрада онеринин ахмийети шексиз екенлигин жаксы тусинемиз. «Манауият узиликсиз харекеттеги процесс болып табылады. Пикир, ойлау, сезги, тынным билмеслик, олардын натийжелелигине манауият да хар дайым озгеристе хам жаналаныуда болады»²⁵.

---

²³ И.А.Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент «Манавият» 2008.й.140-141.б

²⁴ Сайдов А. Мусика ва манавий тарбия. Узликсиз таълим тзимида мусикий фанларни укитиш масалалари. Республикалик илмий- Амалий анжуман Т. 2009.й.

²⁵ И.А.Каримов. Биз келажагимизни уз кулимиз Билан курамиз. 7-китап. Т. «Узбекистон» 1999.й. 302.б.

И.Каримов «Манауият дегенде ең алды менен адамларды руухый пакликке жетелейтугын, инсан еки дуньясын, хуждан паклик деп тусинемен»²⁶ -деп келтиреди. Манауият инсаний пазийлетлери менен бирге «руухый маленият» деп аталмыш дуньялык илим пан, философия, логика, хукук, адебият хам искусство, халык талими, улыумалык ахборот, урип-адетлер, дастурлер хамде дин хам диний амелият хам баска коплеген тарийхий хам заманагой кадриятларды камрап алады.

Музыка маданияты сабаклары окуышылардын руухый маданиятын калиплестириуге, Уатан суйиушиликке тарбиялауды амелге асырыуга, доретиушилик шеберлик, ойлау, пикирлеу шенберин кенейтиуге хызмет етеди. Музыка маданияты сабагы келешек аулатды тарбиялауда, олардын науқыран аулад болып жетилисиуинде озине тан хам такирарланбас дерек болып хызмет етеди.

Кунделикли педагогикалык жумыс тажирийбесинде талим хам тарбияның бирлиги дэрхал көзге тасланады.Егерде тарбия хам окуытыу процеслериның тийкарғы уазыйпаларына нэзер салсақ, олар биргеликли түрде үш функцияны: талим бериушилик, тарбия хам рауажланыушылык функцияларын атқаратуғынын көремиз.Хақыйқатында да хэзирги заман реаллығында окуытыу тарбиясыз болыуы, ал тарбия процесси билим бериуисиз өтиуи мүмкин емес.Олардың арасындағы байланыс билимлендириудин рауажландырыушылык функциясын амелге асырыу ушын тийкар болады.Окуыту билим бериу функциясының орынланыуына, ал тарбия процесси жеке шахсты тарбиялауға көбрек үлес қосады.Жеке шахс тарбиясында музыкалык тарбияның әхмийети оғада күшли.

Музыка эстетикасына мектеп балаларын тарбиялауда музыка сабагынын туткан орны оғада гиреули.Мектеп программаларында музыка маданияты панинин максет хам уазыйпасы балаларды Уатанга, елге деген суйиспеншиликлерин арттырыу, мораллык идеяларды калиплестириу, эстетикалык талгамды кушейтиуден ибарат болып есапланады.

---

²⁶ И.А.Каримов. Биз келажагимизни уз кулимиз Билан курамиз. 7-китап. Т. «Узбекстон» 1999.й. 302.б.

Сонын ушында балаларда музыкага болган суйиспеншиликти кушейтиу, доретиушилик укыпты рауажландырыудан (музыканы еситиу, ритм, музыкалык яд, аткарыушылык билимлери ибарат болады²⁷.

Музыка сабагында искерликти кушейтиудин хар кыйлы турлери бар. Мысалы хор косыгы, бунда музыканы тынлау, музыка сауаты, музыка аркалы харекет етиу сияклы болимлери музыка тарбиясы менен тыгыз байланыслы.

Сонын ушында балаларды музыка аркалы адеплилик эстетикасына тарбиялауды биринши кластан баслау керек. Себеби биринши класста балаларга кобрек слух аркалы косык уйретиледи. Демек баллада музыканы тынлау кабилети рауажланады, сон жокары класска барган сайын нота сауаты уйретилип курамалы баскышка оте баслайды.

Улыума билим беретугын мектептерде музыка сабагында хор менен айтылатугын косыклар тийкаргы орынды ийелейди. Музыка пани мугаллимлери балалардын музыкага деген кызыгыушылыгынын бир канша кыйын екенлигин тусинген халда бугинги куннин машкалаларын шешип хазирги дауир талабына сай жумыс алып барыу керек. Косык айтыу усыллары оз гезегинде уш тийкаргы баскыштан турады. Биринши хам екинши классларда хаптесине бир марте харекетти уйрениу-бул биринши этап болып отеди. Ол оз гезегинде уш дауирден турады.

Косык айтыуды уйрениудин калиплесиу формасы хар бир окыушынын индивидуал айырмашылыгына байланыслы, мектепке келгендеги таярлыгына хам окыу сапасына байланыслы болады.

Даслепки калиплесиудин дауири-тийкаргы параметрдин анык белгилениуине хам 1-класска шекмги окыушынын дауыс диапозонына байланыслы болады.

Екинши дауир- негизги косык айтыу формуласынын бир неше жаксы шешимге ийе болыуы менен белгиленеди.

---

²⁷ Хасанов. А. Ш Нравственно-эстетическое воспитание молодежи средствами музыка. Т. «ФАН» 1985, 46. с.

Дем алыу жолларынын озгериуи, тембрдин озгериуи, дикциянын талкыланыуы, сеслерди дурыс, анык айтыу укпылыгынын нормалласыуы х.т.б.

Ушинши дауир-томендеги белгилерди характерлкйди. Косык айтып бйрениуде тийкаргы сестин пайда болыуы, тембрдин сапасыз диапазонынын мумкиншилиги болганынша кенейтиу, дем алыудын тенлесиуине алып келеди. Балалар бул дауирде косык айтыуды калиплестириуин хам жеткиликли дарежеде музыкалык эмоцияны озлестириуди тез уйренип алады²⁸.

Косык айтып уйрениудин тийкаргы конликлелери бизин тажирийбемизде томендеги оброзларда коринеди.

«Инсанда» барлык нарсе гоззал болыуы лазым» деген еди. А.П.Чехов . Жагымлы хауазда гоззалыктын бир тури. Дауыс хам лапыздын жагымлы болыуы хар бир окыушынын озине байланыслы. Коз кандай кастерлениуи тийис, ойткени адам дауысы кута назик болып есапланады. Катты бакырмай, тамак ауырганда дауысынын барынша бакырмауы ямаса косык айтканда дауыска кесент келтиретугын пас хам жокары ноталарды айтпай, терлеп турып сууык нарселерди ишпеуди косык сабагында мектеп окыушыларына уйретип барыуымыз керек.

Балалардын косык айтыуды уйрениуи бир уакыттын озинде бир-биреуине тыгыз байланыскан турде калиплеседи. Айырым косык пани мугаллимлери окыушылардын музыкага деген кызыгышылыгын бархама бирдей алып бара алмай калады хам бул мектепте косык сабагына окыушылардын кызыгышылыгын томенлетип жибереди. Сонын ушын косык мугаллим даслепки 4-5 айдын озинде-ак барлык окыушылардын косык айтыуга болган кызыгышылыкларына дыккат аударыуы керек. Усы дауир окыушылардын кызыгышылыгына фундамент,ягный пикир салыушы дауир болып табылады.

---

²⁸ Музыкальное воспитание в современном мире.-М Советский композитор, 1973, 19.б.

Баслауыш класс оқыушыларынын кыйыншылығы соннан ибарат, баслауыш класс оқыушылары койылган тапсырманын максетине тусинип улгермей биринен екиншисине бирден отип кетеди. Бир косык пенен екинши косыктын айырмашылығын билмей калады. Сабакты жаксы озлестире алмаулары паталогиялык калыушылык натижесинде болууы да мумкин.

Адеплилик эстетикасынын форма хам методлары тийкарында мектеп оқыушыларынын жеке билимлерин рауажландырыуда музыканын роли айрыкша орында турады. Жанеде бир маселе, биз бул жерде мектеп оқыушыларынын жас озгешеликлерин, психологиялык озгешеликлерин болип уйренгенимиз макул болады.

Хазирги дауирдеги оспиримлер психолдогиясында жаслардын рауажланыу дауирин тийкарынан томендегише болип карайды.

Киши мектеп жасы 7-11 жас, оспиримлер 11 жастан 15 жас, оннан жокарсы 15 жастан 18 жас аралыгы деп есаплайды²⁹. Хаар биржас озгешелик дауиринде хар кыйлы психологиялык рауажланыу этабы болады. Рауажланыу баскышларында балаларда минез-кулыктын озгериулериде жуз береди.

Мине усы дауирлерде мектеп оқыушылары музыканы хар кыйлы кабыл етеди. Гейбир балалар биринши кластан баслап-ак музыканы мазмунлы тынлай алады; ал гей биреулериде хате музыканын не екенлигинде тусине алмайды³⁰.

Демек балалар музыка менен бириншиде уйлеринде терадио аркалы берилетугын концерт программаларын тынлау аркалы озлериндеги укыплалакты оятыу керек, сонын арасында мектептеги дузилген кружокларда хам музык маданияты панинде уйрениу керек болады.

Мине бундай этаптардан откен балаларды музыкага тарбиялау огада ансат болады.

---

²⁹ Крутецкий.В.А. Психология-М, просвещение, 1980, 253.с.

³⁰ Цитат. По кн. Хасанов.А.Ш Нравственно-эстетическое воспитание молодежи средствами музыка.Ганслик Э.О Музыкально прекрасном. М, 1910. 154.б

Косык айтыу-бул мектеп балаларын музыкага тарбиялаудын тийкары болып есапланады. Бунда музыканы еситиу, ойлау кабилети, ой-орис, итибирлык, фантазии хам саулелениу, уакытты мазмунлы откериу, ритм, форма, балаларды эмоцияналлык сезимлерди калиплестиреди х.т.б. рауажланыуына себепши болады.

Озбекстан оз гарезсизлигине ерискеннен сон, оз жамийетимиздин барлык тарауларында жаналаныу жуз бермекте. Натийжеде хазирги дауир талабына сай, жана реформалар хам узыйпалар жукленбекте. Озбекстан республикасы, улыума билим беретугын мектеплерде, музыка билим тарбиясынын концепциясын хам мамлекетлик стандартын ислеп шыкты. Сонгы кунлери усы жана багдарлама тийкарында мектеплерде музыка маданияты сабагын окытыуы жолга койылган. Музыка маданияты сабагынын стандарты бир неше этаплардан дузилген.

«Бугинги куни дуньянын рауажланган мамлекетлери менен беккем байланыслар орната отырып, бизлер оз жеримизде еркин хам гулленген жамийет курмактамыз. Усы уллы максетке ерисуге, бизин турмысмыздагы тагы да мазмунлы, тагы да жакын хам жетилистириу ушын, тек гана бизлер коркем-онеримизди, музыканы озимиздин руухый жолдасымызга айландырганда гана мумкин болады»-деген еди президентимиз И.Каримов Ташкент каласында Озбекстан миллий консерваториясынын жана имаратынын ашылыуы маресиминде сойлеген созинде.

1) Музыка сауаты (саз аспаблар хаккында, музыка тарийхы пунктлерин оз ишине алады. Бул пунктлер жыл дауамында такирарланып турады.)

2) Нама тынлау (дунья класиклери хам озбек-каракалпак миллий музыкаларынын ен жаксы улгилерин балаларга тынлытыу хам тусиндириу)

3) Косык уйрениу (балалар репертуарынын ен жаксыларын оларга уйретиу)

Кадрлар таярлау миллий дастури тийкарында билимлендириу тарауында реформалар амелге асырылмакта. Бугинги кунде музыкалык тарбияланыуга, барлык адамларды

коркем-онерге тартып, сол аркалы хартареплеме гармониялык рауажланыуга мумкиншилик дузиу сыяклы талап кояды. Сонлыктан улыума билим беретугын мектеплердин окуу режесине музыка маданияты пани киргизилген.

Президентимиз И.Каримовтын озинин тортинши бас багдарламасында- Кадрлар таярлау маселеси тууралы айтып откениндей, Биз алдымызга кандай маселе коймайык, кандай машкалаларды шешиу зарурлиги тууылмасын, гап ен акырында барибир кадрларга хам жане кадрларга барып тириледди. Бизин келешегимиз, мамлекетимиздин келешеги, орнымызга ким келиуине яки баскаша айтканда, кандай кадрлар таярлауымызга байланыслы десек асыра айткан болмаймыз. Осип киятырган науқыран аулад, азиз перзентлеримиз, жасларымыз бизин кууанышымыз, таянышымыз хам суйенишимиз, мактанышымыз деген суренди амелде, жузеге шыгарыуды тамийинлеймиз. Республикамыздын бала бакшаларында, улыума билим беретугын хам жокары окуу орынларында, улыума билим беретугын хам жокары окуу орынарында талим-тарбия жумысларынын мазмуны, дунья жузи стандартлары дарежесине алып шыгыу, сонын менен бирге руухый-агартыушылык ислеринин жокары сапасын котериуге айырыкша итибар берилмекте. Мамлекетимиздин бирден-бир тийкаргы хартареплеме жетилискен ауладты камалга келтириу. (Хазирги уакытта улыума билим бериу мектеплеринде жана педагогикалык технология тийкарында сабаклык жана методикалык колланбалар менен отилиуи, окутыушылардын тийкаргы уазыйпаларынын бири болып табылады.

Косык пани мугаллимлеринин тийкаргы уазыйпаларынын бири-эстетикалык тарбиясын окуушылардын, ишки руухый сезимлерин байытыу, дуньяга коз-карасын, адеплилик эстетикасын калиплестириу сондай-ак рауажландырыудан ибарат. Музыка маданиятындагы барлык жанрлар хам саз-аспаблар хаккында тусиндирип барыу, сондай-ак халкымыздын бай газийнеси болган миллий косыклары, намалары, сазлары менен бир катарда, дунья-жузи коркем-онеринин классика музыкасын окутыушылардын санасына

синдирип кеннен ен жайдырыу, бугинги кунде айрыкша орынды тутады. Себеби, хар тареплеме толык рауажланган камил инсанда тарбиялау, дунья-жузи талим-тарбия стандарты дарежесине жетилиуинин бирден-бир узыйпасы болып табылады.

Коркем-онердин бир тарауы болган музыка жанры адамнын ишки сезимлерине тере жасай алады. Апиуайы музыка деп женил жанрдагы шыгармаларды айтамыз. Мысалы, бир болимли вокал шыгармаларын, сонын ишинде эстетикалык косыклар х.т.б. Ал ири колемдеги шыгармалар, бул-саз аспаблар музыкасы, саната, симфония, кантата, оратория, опера, балет болып саналады. Женил формадагы музыканы адам калбине синиу ансат, ал курамалы музыканы бирден кабыл алыу кыйыншылык туудыртады, сонлыктан хар турли саз-аспаблар менен таныстырып хам оларды аткарыу аркалы курамалы музыканы тусиниуге жардем береди. Хар турли саз-аспаблардын аткарыуындагы шыгармадарды тусинип хам ажыратып билиу ушын, балаларгаапиуайыдан курамалыга отиу методын колланыу зарур. Мысалы, китап азелде бирден окый аламыз, сонлыктан хариплерди бириктирип окыуды алипбеден баслаймыз. Усы сыяклы ен даслеп музыка сабагында окыушылардын хар кыйлы саз-аспабларынын катнасыуындагы музыканын мазмунун ашып бериу алдынан, музыканын тийкаргы доретиу усылларын баскышпа-баскыш тусиндирип отиу абзал.

Улыума талим мектеплери окытушылары сабакка молшерленген багдарлама тийкарында класслар ушын багдарламалар, тематикалык ис-режелерин хам сабакка есапланган ис жоба тийкарында ис алып барады. Музыка окытушысынын айырмашылыгы хар бир сабакта уйретилетугын косыкларды доретиушилик усылда алдын-ала таярлап, сабак отиу ис режесин ислеп шыгады.

Озбекстан республикасы талим стандарты тийкарында улыума талим мектеплеи косык - музыка сабагы бир неше баскышларга болинген.

Косык-музыка сабагынын дузилиси (структурасы) томендеги багдарда болады.

- Сабакты баслау (шолкемлестириу)- 1-5 минут. Оқытушынын балаларды барлауы, орынларына отырғызып, сабакты баслауга таярлауы.
- Откен сабакта уйретилген косыкты кайталау- 5-7 минут. үйге тапсырмаларды сорау, балалардын таярлыгын аныкклау.
- Таза косык уйретиу- 15-18 минут. Бурын уйретилген косыкты дауамлау, таза косык уйретилсе, косык хам авторлары хаккында айтып бериу, текстлерин жаздырыу, биринши куплетин уйретиу.
- Музыка (нама) тынлау – 8-12 минут. Тынлайтугын нама хаккында кыскаша тусиндириу, нама тынлау, пикир алысыу.
- Музыка сауаты – 5-7 минут. Таза тема бойынша тусиник бериу, тапсырма бериу.
- Жуумаклау – 2-5 минут. үйге тасырма бериу, теманы кайталау, жуумаклау.

Музыка оқытушыдан сабак бериуден алдын ала таярланганына байланыссы сабактын отилиу сапасы аныкланады. Демек алдын-ала таярланыу пайытында оқытушыдан жокары доретиушилик хам шолкемлестириушилик талап етеди. Ягный баслангыш талим стандартына хам окуу багдарламасы тийкарында биринши класс ис жобасын ислегенде, музыка оқытушысы озинин билимин, талантын хам укыбын доретиушилик усылда алып барады.

Демек «Биз музыканы суйемиз» атамадагы жыл темасында музыка хаккында улыума тусиник, онын адамзат турмысындагы туткан орны, жас музыка тынлаушыларынын музыкага деген ыкласын есапка алган жагдайда бир жыллык ис жобасын ислеп шыгады. Бундагы пайдаланатугын косыклар, саз аспаблары, музыкалык ойынлар хам тынланатугын намаларды танлауда, оқытушынын улкен доретиушилик излениу керек болады.

Психологиялық шығармалар-өмірдегі жаслардың музыкалық дәретиушилигін, уқыптылығын, өмірлік хәм музыкалық билимлерди рауажландырады.

Музыкалық-педагогикалық-шығармалар бағдарламадағы тематикаға жууап беретугын шығарма болуы керек. Балалар ушын тематикалық шығармалар (бәхәр, мектеп, х.т.б. музыкалар); хәтте дүнья балалары санасына сай келетугын шығармалар: инсанның Жан-жақлама өмирин көрсетиуши шығармалар киритилиу керек³¹.

Мысалы, Биринши класс окуушылары балалар бакшаларында уйренген ойын харекетлерине байланыслы миллий ойындар тийкарында «Хакке кайда», «Шагала» х.т.б. женил ойын харекетлери менен дауам етилгени максетке мууапык болады. Балалардын дауыс диапазонына тууры келетугын йошлы косыклар танлауда, окутыушы озинин музыкалык талими хам балалардын калеуине тийкарланып ислеуи керек. Албетте педагогика тажирийбесинде хар топардын билим дарежесин есапка алган халда план дузилиуи керек.

Мысалы, Бир топарда музыкага деген кызыгыушылығы жуда жокары болса, ал екинши топарда томен ямаса орташа дарежеде болуы мумкин. Сонлыктан биз окуушылардын биринши орта дарежедеги топар ушын музыка сауаты болиминдеги:

1. Лад деген теманын ис жобасын дузип
2. Теманы боянлау, лад хаккындагы тусиник беремиз.
3. Тынлау этабына-усы теманын дауамы ретинде, мажор хам минор ладында жазылган косыкларды тынлаймыз. Маселен, тынлау ушын саз аспабында аткарып беруи ямаса магнитофон, пластинкалар аркалы тынлатсак болады.

Музыка танлау, косык айтыу хам музыка сауаты шыныгыулары сабактын озбетинше жумыс болими емес балки сабак мазмунун ашып беруиши болими спатында каралады.

---

³¹ Абдулин Э.Б. теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе М-просвещение 1983, 24.

Сол себепли сол музыка иынлау, косык айтыу аркалы жас ауладтын раухый маданиятын, дуньясын хар тареплеме беккемлейди.

2.4. Балаларда руухый идеяны калиплестириуде музыка талимин ахмиети

Билимлендириуде социал омиримиздин озине сай формасы бул талим процессы болып маглумат бериу, тарбиялау хамде рауажландырыу уазыйпалары болады. Буларды орынлау болса окытыушы хам тарбияшы мойнындагы уазыйпа.

К.Д.Ушинскийдын «Баланын еслеундекандайда бир нарсени беккем орнасып калыуын калеген педагог бала сезги органларынын копин кози, кулагы, мускул сезгиси хам хаттеки егер искеуи хамде там билиу органларын есде тутып калыу процессында катнастырыуга харекет етиуи керек»-деген пикирлери баслаушы музыка талимин балаларга уйретиу аркалы тарбиялау,рауажландырыуга кобирек туры келеди. Музыканы еситип шертилип атырган музыка асбапын корип, услап талим алыуга комеклеседи.

Баслауыш музыка талими мектепке шекемги тарбия орынларында, орта мектептериндин баслауыш классларында, балалар музыка мектебинде хамде догерек ислериндеалып барылады.

Балалар кеули таза, пикирлеуи тынык,келешегимиздин барлыгы екен олардын тарбиясына терен итибар берилиуи огада ахмиетли.

Мамлекетимиз талим дизиминде де бул маселеге итибар берилип баслауыш класс окытыушылар мийнетин хошаметлеу хамде баска методикалык ислерди амелге асырылып атыр. Бул жастагы балаларда келешек тагдиринин фундаменты курылады. «Бала бастан» дегениндей оларды таза кеуилин, руухый агартыушылык, эстетикалык жактан тарбиялап жолга койбу, оларды туры тарбиялау келешекте жаман идеялардан саклайды, идеялогиялык бослык болмайды. Оларды руухый жетискен билимли, акыллы етип тарбиялауда музыка талими биринши орынды ийеллейди.

Бала тууылганынан баслап музыкага талпынады, музыка тынлайды, дем алады. Баланын тынышсызлыгын анна хаййиуси тынышландырганындай музыка талими адамзатты жаксылыкка жетеклейди. Музыка еситгенде тек балаларды емес, балки улкенлерни де жаман пикирлерден саклайды. Музыканы суйген киси хеш кашан

жаманлык босагасынан отпейди. Солай екен, Баслауыш музыка талими итибарди жанеде кенейтиуимиз зарур.

Балаларга музыка талимин бергенде окытыушы асиресе томендегилерге итибарда болууы керек.

-Миллий фольклор косыкларды тез-тез усыныу.

-Музыка сауатын аныкластыруу;

-Музыканы есите алыуга уйретиу, манисин тусиндирип додалау;

-Музыка доретиушилери тууралы маглумат бериу, ушырасуулар откериу тарбияшы процессын натийжели жуумагын бередиди.

Балалардын миллийликке итибарын кушейтириу ен дастлеп олардыеситкен сайын анна уатан музыкасын, елин суйип оны хеш нарсеге алмаспаулык идеяларын беккемлейди.

Музыка балаларды саулыгына да жуда пайдалы оларды еситиу кабилиетин кенейтиредиди, опке дем алыу органлары кенейип жаксы жуумак бередиди.

Балалардын шохлыгы, харекетшиллиги себепли женил, шох, апуайи косыклар уйретиу оларга музыка талимин тез озлестириуге жардем бередиди. Косыкларды танлаганда табиат менен байланыстырып яки илажи болганша табигат кушагында косык айттырыу саулык ушын да пайдалы. Табиат болса шын корсетпе курал болып косыкты тез кабыл етеди.

Мугаллим музыка шыгармасын уйретиуде ен дастлеп, шыгарма мазмунун хам идеясын сойлеп бериу, оз методлары менен кызыктырып уйретсе баланынкабыл етиу системасына жаксы тасирин тийгизеди.

Албетте балалар харекетлери хар кыйлы болады, тартыншак балалар доскага яки сахнага шыгып косык айтыуга уялады, тартынадылар. Бундай характерли балаларды жамаа косыклар айттырыу керек. Сонда Гана олар жамаа арасында Еркин айтыуга уйренеди.

Музыкага кызыгыуи кушли балаларды танлап догерек ислерине шакырыу максетке муапык.

Сонын менен бирге балаларга омирди, алемди музыка, искусство аркалы тусиниуге жардем бериуи керек.

Копшиликке уйретиу,улкенлерге хурмет, табигатка итибар, уатанды суйиу идеяларын тарбиялауга музыка талими аркалы амелге асырыуды макул санаймыз.

1. Мектеп оқыушыларының хақықый көркем музыканы ийелеуине бағдарланған педагогикалық процесс, шахстың қәлиплесийуине тиккелей тәсир етиуши музыканың мазмунлық қураушысы менен келтирилип шығарылыуы тийис.

2. Биринши класстан баслап мектеп оқыушыларында музыка мәденияты сабағында халық намалары хәм қосықлары хақында кең хәм әпиуайы түрде түсиндириу, сондай-ақ музыка өнери шынлықты сәулелендириудий айрықша формасы спатында қаралыуы хақында түсиниклердиң қәлиплестирилиуи керек.

Булар музыкалық тәлимге хәм тәрбияға бир пүтинлик түрде қатнас жасау тийкарын қурайды. Жеке адам жәмийетлик турмыс жемиси болыуы менен бирге тири организм есапланабы. Организмнің тиришилиги биологик нызамларға бойсынады. Биринши гезекте нерв системасының қәсийетлери оның жүзеге келтиретуғын темперамент өзгешеликлери себепли инсанның пүткил минез қулқы өзгешеликке ийе болса, екиншиден жеке адамның сенсорлық шолкемлескенлиги тийкарында айырым сезиулери, соның ишинде музыкалық еситиу искерлик уқыплықларыда өзгеликке ийе болады. Жеке адамды қәлиплестириу хәм рауажландырыу мәселесине дурыс қатнас жасау ушын жеке адамның тәбиятын, оның минез-қулқ себеплерин хәм оған тәсир етиу қуралларын билиу керек болады. Илимий тийкарланған теорияларға сәйкес жеке адам хақындағы көз-қарасларға педагогикалық позициядан илимий критикалық қатнаста болыуға байланысly бир қатар бағдарларды анықлап алады. Педагогика илими инсанның камалға келиуи тек нәсилге байланысly екенлигин толық бийкарлап, улыума қабилеттин бар екенлигин, онын айырмашылығы хәм адамның қәлиплесип шығыуындағы әхмийетин мақуллайды. Англия филосфы Джон Локтын айтқанындай, баланың қәлби, көкреги «таза тахта» емес, оған қәлеген нәрсени жазып болмайды. Бирақ бала өз түсиниклери, дуньяға қоз-қарасы менен тууылмайды. Усының

менен бирге анатомиялық хәм физиологиялық қәсийетлер нәсилден өтеди, ол түрли туўма жетискенликтин материаллық тийкар болады.

Сөз жоқ инсанның шахс спатында камалға келиўинде жәмийетлик орталықтың әхмийети оғада жоқары. Себеби жәмийетлик орталық материаллық байлық, тәртип, идеология, искусство, музыка, уақыт-уақыт тәсир етиў қураллары кино, театр, мәдений дөгереқлер хәм басқалар этираптағы адамлар менен бәрқулла байланыста болыўды өз ишине алады. Булардың барлығы бизиң социаллық болмысымызға тәсирин тийгизеди.Өсип киятырған жас әуладларда ең жақсы инсаний спатларды пайда етиў ушын усы тәсирлер жәмийет мәпинен келип шыққан халда әмелге асырылыўы тийис. Сондай-ақ орталықта унамсыз тәсирлерде болыўы мүмкин екенлигин умытпаў керек. Орталықтың унамсыз тәсири тек ғана қарым-қатнас мәденияты бағдарында емес, ал барлық бағдарларда, соның ишинде музыка мәденияты бағдарында айрықша жасырын өтеди. Мәселен, жәмийетлик орталыққа көркемлик дәрежеси төмен болған музыканы, ямаса қосық тарқатып, оның дерлик «мода» болыўына ерисиўге умтылыў. Мине булар раўажланып киятырған жас әуладқа кери тәсир жасайды. Бундай тәсирлерден сақлап қалыў ушын орталық тәсирин тәртипкеи салыў, унамсыз тәсирге иммунитет пайда етиў зәрур. Содлай екен бул хәзирги заман реаллығында дурыс жол таба алатуған адамды қәлиплестириўди, музыкалық хәм басқада тәрбия мәселелерин жаңаша қатнаста қарап шығыуды, зәрүр болғанда қайта қурыўды талап етеди.

Музыкалық тәрбия болса, тарбияланыўшыға мәлим мақсет пенен системалы тәсир көрсетиў екенлиги анык. Оқытыў, билим бериў исинде жеке адамды раўажландырыўдың тийкарғы уазыйпаларының бири жас ауладқа инсаният тәжирийбесинен алынған жетик билимлерди бериў, оларда зәрүр турмыслық уқып хәм конликпелер, көз-қараслар сондай-ақ беккем исенимди, билимлерди қәлиплестириў мақсетке муўапык болады.

Музыкалық тәлім мазмұнын дұрыс түсініу мұғаллимге оқыу процессин дұрыс басқарыу, оқыу материалларын бир-бирине байланыстырып үйретіу имканиятын береді. Оқыу процессинде оқыушылар турмыста керек болған билимлерди алады, көнликпе хәм уқыпшылықтарды ийелейди. Мине усы билимлер, көнликпе хәм уқыпшылықтар тийкарында оларда дүньяға, реаллыққа дұрыс көз-қарас хәмде оған сай мораллық сапалар қәлиплеседи. Музыкалық оқытыу барысында ис-харекетти басқышпа-басқыш қәлиплестириу теориясы талаптарына сай шөлкемлестириу кең қолланылады. Теорияның мазмұны адамның ишки хәм сыртқы хызметиниң улыўмалығы хаққындағы идеяны курайды. Бул теорияға сайкес билим, уқып хам конликпелерди озлестириу яғный материаллық сыртқы хызметтин ишки акылый зонаға кошиуи амелге асырылады.

Оқыу процессинин барлық басқышларында оқытыушы барқулла шөлкемлестириуши жетекшилик хам басқарыушылық ролин атқарады. Жеке адамның шахс спатында калиплесиуи, акылый камалға келиуи менен характерленеди. Акылый камалға келгенликтин белгиси оқыушының билимге кызыгыуы хам оларға болған талабынын артыуы менен козге тасланады. Оқыушы теманын,, косыктын текстинин мазмұнына гана емес, ал оқыу процессиниң өзине яғный музыка шертиўге де кызыксынады. Музыкалық тәлім оқыушысында арнаўлы музыкалық билимлердин, кеплилик хәм көнликпелердин қәлиплесиўинде тәсир етеди. Соның менен бир ўақытта оқыушының ишки руўхый дүньясына тәсир етип оның көз-қарасларын, исенимлерин жүзеге келтиреді. Дүнья реаллығында қандай жолды тутыу тийислигин, неден заўыкланыўды корсетеди. Демек жеке адам спатында тәрбияланыўын тәминлейди. Бундай тәлім тәрбия арқалы пайда етилген «раўажланыў келеси басқышта оқыу хәм тәрбияланыў қолайлы шарият жаратады». Музыкалық тәлімде биринши орында эстетикалық тәрбия амелге асырылады.

Эстетикалық тәрбия-табиятағы, жәмийеттеги, искусстводағы адамлардың минез қулқындағы гоззаллықты дурыс кабыллаўын, түсиниў уқыплықларын пайда етиўши хэм раўажланыўын тәминлеўши тәрбияның бир түри. Бунда жеке адамда эстетикалық сананың қәлиплестирилиўинде айрықша кеўил бөлинеди.

«Эстетикалық сана-адамның объектив дүньяға хэм искусствоға анық тарийхий, эстетикалық қатнастарын сәўлелендиретуғын, инсаният тәрәпинен тән алынған социаллық мақсеттеги идеялар, теориялар хэм көз-қараслар жыйындысы». Объектив дүнья инсаният тәрәпинен сәўлелендириў процессинде онда руўхий кеширмелерди пайда етеди, дүнья эстетикалық билиўде эстетикалық сезим жүзеге келеди.

Музыкалық тәлим хэм тәрбияның бирлигине усы арқалы ерисиу мумкин, биз оны педагогикалық бағдарда жанаша көз-қарас пенен қайта қарап шығыуымыз тийис

АНКЕТА

15-18-жас аралығандағы оспиримлердин адеплилик-эсетикасына музыка арқалы ерисиудин анкетасы

1. Улыума мағлыматлар

1. Жасы _____

2. Жынысы _____

3. Миллети _____

4. Ата-анасынын жұмыс орны _____

а) атасы _____

б) анасы _____

5. Неше жастасан _____

II . Искусствоға көз-қарасы

6. Музыканы жаксы коресенбе ?

Ауа

Як

7. Телевизор алдында канша уакыт отырасан ?

---

8. Кайсы телекорсетиулерди жаксы коресиз ?

III. Кайсы музыканы кобрек жаксы коресиз ?

9. Халык косыкларын хам намаларын

10. Классик

11. Фольклор

12. Эстрада

13. Хор шыгармалары

14. Вокал жанры

15. Саз асбаплык

16. Оркестр шыгармалары

17. Кайсы оркестр сизге кобрек унайды

а) Симфониялык оркестр

б) Халык сазлар оркестри

в) Духовой саз асбапдалы оркестри

г) Эстрадалык-симфониялык оркестр

д) Джаз оркестри

IV. Сизин косыкка коз-карасыныз

18. Сзи косыкты тынлауды калейсизбе ?

Ауа

Як

19. Сиз озинин косык айтыуды калейсизбе ?

Ауа

Як

20. Кандай косыкты тынлауды жаксы коресиз ?

а) Жеке

б) Хор

в) Уатан хаккында косык

г) Хазил-далкек

д) Лирикалык

е) Аскерий

ж) Халыклык

з) Фолклор

и) Эстрадалык

21. Кайсы косыкты айтыуды калейсиз ?

а) Жеке

б) Хор

в) Уатан хаккында косык

г) Хазил-далкек

д) Лирикалык

е) Аскерий

ж) Халыклык

з) Фолклор

и) Эстрадалык

а) Жеке

б) Хор

- в) Уатан хаккында косык
- г) Хазил-далкек
- д) Лирикалык
- е) Аскерий
- ж) Халыклык
- з) Фолклор
- и) Эстрадалык

22.Окыу орныңызда кандай кружоклар алып барылып атыр хам сиз онын кайсысына катнашасыз ?

- а) Вокал
- б) Хор
- в) Вокал-инструментал
- г) Халык сазлар ансамбли

23. Кайсы саз асбабында ойнайласыз ?

Атын атын _____

V. Сизин омиринизде музыка маданияты кандай рол ойнайды ?

24. Сиз музыка тынлаганда кандай озинизди сезесиз ?

25.Сизин минезинизге музыка тарбиясы калай тасир етеди ?

VI.Сизин бул хаккындагы пикириниз хам усынысыңыз.

1.Музыка маданияты мугаллимин сиз кандай болуун коз алдыңызга келтиресиз хам ол кандай болу керек.

2.Сизин окыу орныңызда кружок жумысларын жанеде калай раужландырууга болады

3.Жаслар ортасында музыка маениятын пропагандалау ушын кайсы китаптарда хам жкрнал-газеталарда кобрек шыгарыуга болады ?

4.Кандай музыкаларды сиз хакыйкый музыка деп есаплайсыз ?

---

5. Кандау музыкаларды сиз адамга жаман тасир етиуши музыка деп есаплайсыз ?

Мине бала бул сораулардын барлыгына оз ойлау кабилети аркалы жууап бериуи керек.Маселен бала озине унаган кайсы бир музыка ямаса косык атларын жазыуы мумкин, ямаса ози жактырган кайсы бир оркестрдин атын атауы мумкин.Мине биз усы тараплеринен баланын кандай дарежеде музыканы суйиу мумкин деген пикирлерди ансат билип аламыз.

Биз бул анкетаны Нокис каласы № 23 орта мектепте хам Е.Косполатов атындагы балалар музыка мектеплеринде эксперимент койып сынап кордик.Булжерде биз № 23 орта мектептин 6-класс балаларынын 80 % ти музыканы жаксы коретузынлагын билдик. Калган 20% ти музыканы онша жаксы кормейтугынлыгын айтып, баска панге кызыгышылыгы бар екенлигин билдирди.

Ал Е.Косполатов атындагы балалар музыка мектебинде болса керисинше болды. Бунда балалардын 100% ти музыканын жаксы кореди, бирак хар кайсысы озинин саз аспабын жаксы корип соган кобрек итибарды караткан.

Музыка тәрбиясы-бул музыканты тәрбиялау емес, ал инсанды тәрбиялау деген³². Демек музыка инсаният өмириниң белгили бир болегинде оғада әҳмийетли орынды. Соның ушында келешек әуладты тәрбиялау ушын биринши гезекте балалар бақшасы, соң мектеп оқытыушыларының музыка мәдениятын терең үйрениуди талап етеди.

Жанеде бул жерде сабактан тыс кружок жумысларын шолкемлестириу керек болады. Бкл кружок аркалы да балалардын санасына руухый адеплилик эстетикасын синдириуге болады.

Бул жерде басшы музыкаға қатнасыушы ҳәр бир баланың қосықтың музыкасын қолай қабыл етип айырғанлығын билиу шәрти. Олардың ҳәр бир қәгинесин сол заматта айтыу педагогтиң тийкарғы ўазыйпасы, себеби қаншама баланың қәнигесин тез жөнелисин соншама музыканы тез үйренеди.

Искусствоның мақсети-инсаннын дүньяға эмоционал идея эстетикасы көз-қарасларын қәлиплестириуден ибарат. Эстетика-пәни хәм эстетика объекти, тек ғана искуствода емес, бәлки инсанияттың өмири, мийнети, ҳақыйқатлықты хәм адамның психологиялық орталықты да өз ишине алады³³. Искусство өмир менен тығыз байланыста болады. Хәтте, идеология мененде байланыслы раўажланады. Бул концепциялар ХХ-әсир илимпазларының мийнетлеринде де өз саўлелениуин тапқан. Бунда искуства тәрбияның баслы қуралы сыпатында қабыл етиледі.

---

³² Неменский Б. М. Мудрость красоты, О проблемах эстетического –М; просвещение, 1981, 189с.

³³ Хасанов.А.Ш Нравственно-эстетическое воспитан ие молодежи средствами музыка.Т. «ФАН» 1985, 46.с.

Музыканы сүйиў-бул оны түсиниў дегенди билдиреди. Мәселен Адам хәм қандай музыка саўатлық ийе емес хәм қандай саз әсбап шертпте билмейди, бирақ музыканы түсине билиўи мүкин.

Мине хәр бир семья ата-ана балаларына музыканы сүйиўди, оны түсиниўди үйрете алыўы тәбий. Себеби олар сәўбетлескенде балаларына музыканың не екенлигин, бизиң ата-бабаларымыздан мийрас болып қалған миллий музыкалық, қосықларымыз ҳаққында кең түрде түсиник берип барыўы керек болады.

Ж У У М А К Л А У

Адамлардын руухый дуньясын, гоззаллыгын саулелендириуде коркем онер айрыкша орын ийелейди. Коркем онер-инсаннын тарийхий эстетикалык анын хам искерлигин сууретлейди. Коркем онер шыгармаларында инсаннын пикири, ишки сезимлери, хам гоззаллык оз-ара байланысып беккемлениди. Сонын ушында коркем онер руухый калиплесиуди пайда етиуши эстетикалык тарбия кураллары ишиндеги ен ахмийетлиси куш есапланады.

Неге дегенде` «Руухыйлык инсаннын, халыктын жамийеттин, мамлекеттин куш-кудирети»⁴ деген еди Президентимиз И.А.Каримов.

Коркем онердин эстетикалык тарбия процессинде туткан орны онын эстетикалык касийетлери реал уакыялыктын эстетикалык коринислеринен ажыралып турады.

Адамнын санасы объектив дуньяны саулелендирип гана коймай, оны ойлап табады. Музыкалык шыгармалардын эстетикалык тасир реал предмет хам хадийсенин тасир куши менен барабар дарежеде. Биракта биз коркем образдын хакыйкый емеслигин, кыялымызда ойлап табылган екенлигин аныклаймыз. Сонын ушын реал адамнын гоззаллыгынан зауыкланыу шын мухабатка айланып кетиуи мумкин. Яки жакын адамыннын кайгылы кайтыс болууы Тахир хам Зухранын трагедиясына караганда теренирек кайгы пайда кылады.

Усылай болса адамларга коркем онердин неге кереги бар?

Коркем онер инсаннын эстетикалык тажирийбесин кенейттиреди, теренлестиреди хам жамлестиреди. Реал дунья хадийселеринин гоззаллыгы омиршен хам реал болса да бул откинши есапланады. Тиришиликтин узиликсиз рауажланыуы орын алмасыу натийжесинде уакыялык гоззаллыклары пайда болады хам жогалып барады. Бул процесс токтаусыз дауам ете береди. Конкем онер уакыялык гоззаллыкларын омирбакый кылып калдырды.

Буннан тыскары, коркем онер гоззаллык, шырайсызлык жокары пазыйлетлик, кеуилсизлик, кулкиликтин уакыялыкта ушырамайтугын идеал образларын жаратыу менен объектив реал лыктын эстетикалык касиетлерин жетилистириу касийетине ийе.

Бул жерде коркем фантазиянын ойлап табыушылыгы балент дарежеде кушли иске асады. Бул образлардын эстетикалык бахалылыгы, тасири реал турмыстагыга караганда устин, жокары туйиледи.

Бул коркем онердин идеал образларына гана емес, типлескен, хакыйкатлыкка жакын образларга да тийисли, себеби оларда да турмыстын эстетикалык сыпатлары жокары дарежеде мазмунлы берилген болады.

Коркем онер-озинде гоззаллыкты беккемлеген, курамаластырылган доретиушилиик. Ол уакыялыктын кандай тारेплерин корсетип бермесин, баркулла гоззаллык жаратады, себеби музыкалык доретиушилииктин ози гоззал. Сонын ушын коркем онер уакыялыктын кеуилсиз хам жаман, жагымсыз тारेплерин саулелендирген халда да адамга эстетикалык тасир багышлайды. Усынысыз коркем онер болмайды.

Эстетикалык зауык лаззет алыу - бул адам санасы, руухынын жуда актив, харекетшен жагдайы болып есапланады. Мине усы шараятда бизлер зауыкланыу, шадлык - кууаныш кеширмелерин сеземиз. Эстетикалык кеширмелердин жаксылыгы хам аныклыгы сонда, коркем онер ояткан зауык, шадлык хам баскада эстетикалык сезимлердин хаммеси хар кандай эгоистлик нийетлерден, жеке малим максетти гозлеуден жырак болып, улыума инсанийлык маплер менен туурыдан-тууры байланыскан болады. Эстетикалык зауыкланыудын бундай касийетин айрыкша атап отиу керек, себеби зауыкланыу хам шадланыуды баска себеплер, жана табысларга ерисиу хам т.б. ды пайда етиу мумкин.

Коркем онер жаксы, анык хам бийгарез шадлык багышлау мене адамды озине тартады. Бул шадлыкты бизлер эстетикалык кеширмелерди сезиу процессинде, гоззаллыкты кабыл етиу барысында бастан кеширемиз.

Жокарыда, коркем онер озинде гоззаллыкты жетилистиреди, деген едик. Бирак соны умытпау керек, коркем онердеги гоззаллык орайы-реал дунья, инсан хам онын искерлиги гоззаллыгында Коркем онерде бул гоззаллык топланады хам беккемлениди.

Коркем онер адамды эстетикалык тारेптен кабыллагыш хам сезгир кылады. Себеби гоззаллык бийпарасатлык, жаксылык хам пасликти жуда сезгир болган адам тез байкагыш болыуга укыплылык ийелейди. Коркем онер хызметкери турмыста, коркем онерде нени пайда еткен болса хамде басынан нени кеширген болса хаммесин жолдаслары менен карым-катнаста колланады, болиседи.

Сууретши табият коринисин жуда жаксы баян етиуи менен, жаслардын табиятты эстетикалык кабыллау кабилетин рауажландырады. Баскаша кылып айтканда, онерли адамлардын, сезгирлиги кушли, жетик коз-караска ийе болган адамлардын эстетикалык тажирийбесинен хамме шад болады.

Коркем онердин эстетикалык тасири тек илхам багышлауда гана емес, ол бизин билимимизди кенейттиредди хам теренлестиреди, пикирлеримизде теренлик пайда етеди хам багдарлайды. Коркем онер халык тажирийбеси хам даналыгынын газинеси болып есапланады. Усы себепли биз бул магистрлык диссертациямизды Музыка хэм онын жаслар руухый тарбиясындагы орны’ темасына багышладык

Пайдаланган адебиятлар

1. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йок”. Тошкент, “Шарк”, 1998 й.
2. Каримов И.А. По пути безопасности и стабильного развития. Т.6. - Ташкент, “Узбекистан”.
3. Каримов И.А. По пути безопасности и стабильного развития. Т.6, Т., 1998.й.
4. Каримов И.А. Раскрытия потенциал каракалпакской земли, подъем уровня жизни людей – актуальная задача. Правда Востока, 2002, 3-мая.
5. Адамбаева. Т. Революцияга шекемги каракалпак музыкасы. Нокис 1976-жыл.
6. Алеуов.О.Ажиняздын агартыушылык ойлары.Нокис. Каракалпакстан. 1982 жыл

7. Алеуов.О. «Айемги Орта Азия халыкларынын педагогикалык ойлары.Нокис.1987ж
8. Алеуов. О. XIX асирдин акыры XX асирдин басларындагы каракалпак адебиятындагы агартыўшылык пикирлер.Нокис.Каракалпакстан.1992ж
9. Алеуов. О Каракалпакстанда талим тарбиялык ойлардын калиплесиўи хам раўажланыўы.Нокис.Билим.1993жыл
- 10.Алеуов.О. Станавление и развитие педагогической мысли в Каракалпакстане (Сдревнейших времен до 30-х годов XX века).Нукус.Билим.1996 год
- 11.Айымбетов. К Халык даналыгыНокис 1988-жыл
- 12.Айымбетов.К. Тарийхий косыклар, жыраулар репертуарында Амиударья журналы N7 1964-ж
- 13.Ажинияз Бир парий Нокис 1993жыл
- 14.Алламуратов. А, Доспанов О., Тлеумуратов Г. Каракалпакша коркем-онер атамаларынын созлиги Нокис 1991-жыл
- 15.Алланазаров. Д. Каракалпак халык сазлары Нокис 2002-жыл
- 16.Даукараев. Н. Революцияга шекемги каракалпак адебиятынын очерклери. Нокис 1961-жыл
- 17.Тажимуратов. А. «Каракалпак халык косыклары». Нокис 1965-жыл
- 18.Каракалпак фольклоры V-том. Нокис 1980-ж
- 19.Каракалпак халык намалары VIII-том Тошкент 1959-ж

- 20.Бердак Танламалы шығармалары Ноқис 1987-ж
- 21.Даукараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы 2-том. Ноқис 1977-жыл
- 22.. Мамбетов К Карақалпақ толғаулары Ноқис 1995жыл
- 23.Едиге Карақалпақ халық даналығы Ноқис 2001-жыл
- 24.Максетов.К. Дастанлар, жыраулар, бақсылар Ноқис 1970-жыл
- 25.Карақалпақстан журналы N4-5 саны ноқис 2002-ж
- 26.. Юсупов. И. Танламалы шығармалары Ноқис 1987-жыл
- 27.Отегенов. К, Аманиязов.Г, Заретдинов.К. Карақалпақ музыка тарихы Ноқис 2003-жыл